

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
Кафедра психології

На правах рукопису

КОЛОМОСЦЬ ЮЛІЯ ВАДИМІВНА
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АГРЕСИВНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
АДАПТАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ

Спеціальність 053 Психологія
(код) (назва спеціальності)
Освітня програма Психологія
(назва)
Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

РЕКОМЕНДОВАНО ДО
ЗАХИСТУ

Протокол № 10
засідання кафедри _____
від 15.01. _____ 2024 р.

Завідувач кафедри

(Людмила) Людмила ПРІСНЯКОВА

(підпис) (ПБ)

Наталія НАТАЛІЯ СЕРГІЄНКО
Дніпро, 2023

Науковий керівник:

Сергій
Александров О.А.

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра психології
Освітній ступінь магістр
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма 053 «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри
психології
(назва кафедри)

Людмила ПРИСНЯКОВА

12.02.2024

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

КОЛОМОЄЦЬ ІОЛІЯ ВАДИМІВНА

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

1. Тема роботи Взаємозв'язок агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків

2. Науковий керівник Гаркев О.А.

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

3. Строк подання роботи на кафедру 12.02.2024

4. Мета кваліфікаційної роботи вивчити взаємозв'язок між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків

5. Завдання випускної кваліфікаційної роботи

1. провести дослідження агресії та агресивності в психології,

2. проаналізувати психологічні особливості агресивності у підлітків,

3. виявити сутнісні аспекти соціально-психологічної адаптації,
4. описати особливості взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації особистості,
5. організувати емпіричного дослідження,
6. проаналізувати результати емпіричного дослідження,
7. визначити мету програми розвитку адаптації у підлітків в аспекті зниження агресивності,
8. описати елементи програми розвитку адаптації у підлітків в аспекті зниження агресивності.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вступ	Жовтень 2023 р.	виконано
2.	I Розділ	Листопад 2023 р.	виконано
3.	II Розділ	Грудень 2023 р.	виконано
4.	III Розділ	Січень 2024 р.	виконано
5.	Робота в цілому	Лютий 2024р.	виконано

Науковий керівник

_____ (підпис)

Здобувач вищої освіти

_____ (підпис) Юлія КОЛОМОЄЦЬ

Дата видавання завдання 16.09.2023

АНОТАЦІЯ

Актуальність теми визначається широким соціокультурним та науковим інтересом, оскільки ця проблема стосується ключових аспектів підліткового розвитку та впливає на їхнє фізичне та психічне здоров'я, а також на соціальні відносини. Взаємозв'язок агресивності та адаптації є актуальним у зв'язку з розширенням психосоціальних ризиків у сучасному світі. Підлітки стикаються зі стресами, конфліктами та негативними впливами, що може призвести до виникнення агресивної поведінки. Агресивна поведінка підлітків може мати серйозний вплив на їхні стосунки в сім'ї та суспільстві. Вивчення цього взаємозв'язку дозволяє розуміти, як сімейне оточення та виховання впливають на розвиток агресивності та соціальної адаптації.

Розуміння взаємозв'язку між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією має важливе значення для розробки ефективних стратегій профілактики та втручання. Такі стратегії можуть спрямовуватися на покращення психосоціального клімату в навколишньому середовищі підлітка та розвиток його адаптаційних навичок. У зв'язку із стрімким технологічним розвитком та зростанням впливу інтернету, актуально вивчення впливу віртуального оточення на рівень агресивності та соціальної адаптації у підлітків. Агресія та адаптація можуть мати різний вигляд в залежності від гендерної приналежності. Вивчення цих аспектів може розкрити особливості впливу агресії на гендерні ролі та соціальні стереотипи.

Отже, вивчення взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків важливо для розробки ефективних стратегій підтримки їхнього психосоціального розвитку та забезпечення сталого позитивного впливу на суспільство.

Зростання випадків агресивної поведінки серед підлітків може впливати на їхню соціальну адаптацію в школі. Це включає в себе булінг, фізичні конфлікти та негативні міжособистісні взаємодії, що можуть суттєво

ускладнити процес взаємодії з однолітками та вчителями. Зростання використання інтернет-технологій та соціальних мереж може призводити до виникнення агресивних форм спілкування та онлайн-конфліктів. Це може впливати на психосоціальну адаптацію, оскільки віртуальна реальність може відзеркалювати або посилювати агресивні тенденції підлітків. Зміни в родинному середовищі, в школі, а також індивідуальні фактори можуть створювати психосоціальний стрес, який впливає на рівень агресивності та здатність підлітків адаптуватися до нових умов. Гендерні очікування та стереотипи можуть впливати на вираження агресивності та сприйняття її оточуючими. Проблема може полягати в тому, як суспільство реагує на агресивні форми поведінки в залежності від гендеру підлітка. Невідповідна реакція батьківського оточення, або навпаки, відсутність підтримки можуть ускладнити процес адаптації, збільшуючи ризик розвитку агресивної поведінки. Культурні особливості та соціальний контекст можуть формувати агресивну поведінку та впливати на спосіб, яким підлітки адаптуються до суспільства. Проблема вивчення взаємозв'язку культурних аспектів та агресивності є важливою для розуміння соціальної адаптації підлітків.

Ці проблемні ситуації вимагають комплексного підходу та психологічного дослідження для розробки ефективних стратегій попередження агресивної поведінки та підтримки психосоціальної адаптації підлітків у сучасному суспільстві.

Мета дослідження: вивчити взаємозв'язок між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків.

Об'єкт дослідження: підлітки, їхні міжособистісні відносини та взаємодія з соціальним середовищем

Предмет дослідження: взаємозв'язок між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що рівень агресивності визначає рівень соціальної адаптації серед підлітків.

Завдання дослідження:

- провести дослідження агресії та агресивності в психології,
. проаналізувати психологічні особливості агресивності у підлітків,
виявити сутнісні аспекти соціально-психологічної адаптації,
описати особливості взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації особистості,
5. організувати емпіричного дослідження,
 6. проаналізувати результати емпіричного дослідження,
 7. визначити мету програми розвитку адаптації у підлітків в аспекті зниження агресивності,
 8. описати елементи програми розвитку адаптації у підлітків в аспекті зниження агресивності.

Вибірка дослідження: підлітки 11-15 років загальною чисельністю 204 особи, серед них 84 хлопців-підлітки та 120 дівчат-підлітків.

Методи дослідження: тестування (опитувач агресивності А. Басса та А. Дарки; опитувальник "Особистісна агресивність і конфліктність"; опитувальник діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда; опитувальник пристосованості); методи кількісної та якісної обробки результатів (коефіцієнт рангової кореляції r – Спірмена та U критерій Манна-Уїтні; обробка за допомогою програми SPSS, версія 12.0;).

Наукова новизна роботи полягає у розробці психологічної програми розвитку адаптації у підлітків в аспекті зниження агресивності.

Теоретична значущість роботи полягає в осмисленні та розумінні взаємозв'язку між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків. Це дослідження допомагає розкрити та систематизувати наукові підходи та концепції, що стосуються цієї взаємодії, виокремлюючи ключові аспекти та механізми.

Практична значущість дослідження полягає в розробці та впровадженні програми зниження агресивності та підвищення соціально-психологічної адаптації для підлітків. Результати дослідження можуть служити підставою для розробки ефективних інтервенцій та підходів в роботі з агресивними

підлітками, сприяючи їхній успішній адаптації в суспільстві. Така програма може мати позитивний вплив на психосоціальний розвиток молоді та внести вагомий внесок у сферу психологічної підтримки підлітків.

Апробація результатів роботи та публікації:

Коломоєць Ю.В. Соціально-психологічної адаптації підлітків // Актуальні проблеми юриспруденції та психології: матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 15 груд. 2023 р.). Дніпро : ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2023. С.

Амоєлов О.Є., Коломоєць Ю.В. Агресивна поведінка серед підлітків: психологічний аналіз // Теоретичне та практичне застосування результатів сучасної науки: матеріали V Міжнародної студентської наукової конференції, м. Рівне, 27 жовтня, 2023 рік / ГО «Молодіжна наукова ліга». — Вінниця: ТОВ «

У Структура магістерської включає: вступ, три розділи, висновки, перелік

Косилань.
Р
Л
О
Г
О
С

Г
р
у
п
»
,

2023. С. 277-279

ABSTRACT

The topicality of the topic is determined by the wide sociocultural and scientific interest, since this problem concerns key aspects of adolescent development and affects their physical and mental health, as well as social relations. The relationship between aggressiveness and adaptation is relevant in connection with the expansion of psychosocial risks in the modern world. Adolescents face stress, conflict, and negative influences that can lead to aggressive behavior. Aggressive behavior of adolescents can have a serious impact on their relationships in the family and society. Studying this relationship allows us to understand how the family environment and upbringing influence the development of aggressiveness and social adaptation.

Understanding the relationship between aggression and social-psychological adjustment is important for the development of effective prevention and intervention strategies. Such strategies can be aimed at improving the psychosocial climate in the adolescent's environment and developing his adaptation skills. In connection with the rapid technological development and the growing influence of the Internet, it is important to study the influence of the virtual environment on the level of aggressiveness and social adaptation in teenagers. Aggression and adaptation can take different forms depending on gender. The study of these aspects can reveal the specifics of the impact of aggression on gender roles and social stereotypes.

Therefore, studying the relationship between aggressiveness and socio-psychological adaptation in adolescents is important for developing effective strategies for supporting their psychosocial development and ensuring a sustainable positive impact on society.

Increasing cases of aggressive behavior among teenagers can affect their social adaptation at school. This includes bullying, physical conflicts, and negative interpersonal interactions that can significantly complicate the process of interacting with peers and teachers. The growing use of Internet technologies and social networks can lead to the emergence of aggressive forms of communication and online conflicts. This may affect psychosocial adaptation, as virtual reality may mirror or reinforce aggressive tendencies in adolescents. Changes in the family environment, at school, as well as individual factors can create psychosocial stress that affects the level of aggressiveness and the ability of adolescents to adapt to new conditions. Gender expectations and stereotypes can influence the expression of aggressiveness and its perception by others. The problem may lie in how society reacts to aggressive forms of behavior depending on the gender of the teenager. Inappropriate reaction of the parental environment, or vice versa, lack of support can complicate the process of adaptation, increasing the risk of developing aggressive behavior. Cultural characteristics and social context can shape aggressive behavior and influence the way adolescents adapt to society. The problem of studying the relationship between cultural aspects and aggressiveness is important for understanding the social adaptation of adolescents.

These problematic situations require a comprehensive approach and psychological research to develop effective strategies for preventing aggressive behavior and supporting psychosocial adaptation of adolescents in modern society.

The purpose of the study: to study the relationship between aggressiveness and social-psychological adaptation in adolescents.

Object of research: teenagers, their interpersonal relations and interaction with the social environment

The subject of the study: the relationship between aggressiveness and social-psychological adaptation in adolescents.

The research hypothesis is that the level of aggressiveness determines the level of social adaptation among teenagers.

Objectives of the study:

1. conduct a study of aggression and aggressiveness in psychology,
2. to analyze the psychological features of aggressiveness in teenagers,
3. identify essential aspects of social and psychological adaptation,
4. describe the features of the relationship between aggressiveness and social-psychological adaptation of the individual,
5. organize an empirical study,
6. analyze the results of empirical research,
7. to determine the goal of the adaptation development program for adolescents in the aspect of reducing aggressiveness,
8. describe the elements of the adaptation development program for teenagers in the aspect of reducing aggressiveness.

The sample of the study: adolescents aged 11-15 years with a total number of 204 persons, among them 84 adolescent boys and 120 adolescent girls.

Research methods: testing (aggressiveness questionnaire by A. Bass and A. Darka; questionnaire "Personal aggressiveness and conflict"; questionnaire for diagnosis of socio-psychological adaptation by K. Rogers and R. Diamond; questionnaire of adaptation); methods of quantitative and qualitative processing of results (rank correlation coefficient r - Spearman and Mann-Whitney U test; processing using the SPSS program, version 12.0;).

The scientific novelty of the work consists in the development of a psychological program for the development of adaptation in adolescents in the aspect of reducing aggressiveness.

The theoretical significance of the work lies in the understanding and understanding of the relationship between aggressiveness and socio-psychological adaptation in adolescents. This study helps to uncover and systematize scientific approaches and concepts related to this interaction, highlighting key aspects and mechanisms.

The practical significance of the study lies in the development and implementation of a program to reduce aggressiveness and increase socio-psychological adaptation for teenagers. The results of the study can serve as a basis for the development of effective interventions and approaches in working with aggressive teenagers, contributing to their successful adaptation in society. Such a program can have a positive impact on the psychosocial development of young

people and make a significant contribution to the field of psychological support for adolescents.

The structure of the master's course includes: an introduction, three sections, conclusions, a list of references.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АГРЕСИВНОСТІ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ

Дослідження агресії та агресивності у психології

1.2 Психологічні особливості агресивності у підлітків

Сутнісні аспекти соціально-психологічної адаптації

Особливості взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації особистості

Висновки по розділу 1

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АГРЕСИВНОСТІ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ

.1 Організація емпіричного дослідження

.2 Результати емпіричного дослідження та їх аналіз

Висновки по розділу 2

РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА РОЗВИТКУ АДАПТАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ В КОНТЕКСТІ ЗНИЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ

3.1. Мета програми розвитку адаптації у підлітків в контексті зниження агресивності

3.2. Елементи програми розвитку адаптації у підлітків в контексті зниження агресивності

Висновки по розділу 3.

ВИСНОВКИ

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

ВСТУП

Актуальність теми визначається широким соціокультурним та науковим інтересом, оскільки ця проблема стосується ключових аспектів підліткового розвитку та впливає на їхнє фізичне та психічне здоров'я, а також на соціальні відносини. Взаємозв'язок агресивності та адаптації є актуальним у зв'язку з розширенням психосоціальних ризиків у сучасному світі. Підлітки стикаються зі стресами, конфліктами та негативними впливами, що може призвести до виникнення агресивної поведінки.

Агресивна поведінка підлітків може мати серйозний вплив на їхні стосунки в сім'ї та суспільстві. Вивчення цього взаємозв'язку дозволяє розуміти, як сімейне оточення та виховання впливають на розвиток агресивності та соціальної адаптації.

Розуміння взаємозв'язку між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією має важливе значення для розробки ефективних стратегій профілактики та втручання. Такі стратегії можуть спрямовуватися на покращення психосоціального клімату в навколишньому середовищі підлітка та розвиток його адаптаційних навичок.

У зв'язку із стрімким технологічним розвитком та зростанням впливу інтернету, актуально вивчення впливу віртуального оточення на рівень агресивності та соціальної адаптації у підлітків. Агресія та адаптація можуть мати різний вигляд в залежності від гендерної приналежності. Вивчення цих аспектів може розкрити особливості впливу агресії на гендерні ролі та соціальні стереотипи.

Отже, вивчення взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків важливо для розробки ефективних стратегій підтримки їхнього психосоціального розвитку та забезпечення сталого позитивного впливу на суспільство.

Проблематикою взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків займалися вітчизняні психологи визначаючи певні

дослідницькі напрямки : психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків (Н. Баранова [5]), агресивна поведінка підлітків (Н. Бафталовська [6]), проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків (О. Бовть [10]) , гендерні особливості прояву агресивної поведінки серед підлітків (А. Мельниченко стаття [24], С. Кравчук стаття [17]), соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді (Дроздов О.Ю. [13]), вплив соціального макро- і мікросередовища на прояви агресивності особистості (О. Качмар стаття [14]), методики оцінки і самооцінки адаптивних індивідуально-психологічних властивостей особистості (В. Розов стаття [27]), агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці (К. Шкарлатюк [34]), психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку (О. Мізерна [25]), психологічний інструментарій для діагностики адаптованості здобувачів вищої освіти (Т. Шугурова [35]), соціальна адаптація учнів професійно-технічних навчальних закладів (К. Андросович [1; 2; 3], Ю. Клочан [16]), соціальна адаптація першокурсників (К. Андросович [4], Ю. Буренніков [11], Л. Дегтярьова, Л. Добрик [22], Г. Левківська [19], Л. Мамаєв, В. Розов [27], С. Саханюк [28], В. Скрипник [29]), психологічна адаптація підлітка (І. Бойко [9]), використання системного аналізу в процесі адаптації студентів-першокурсників (І. Ляхова, О. Учитель [21], адаптаційний потенціал та професійне здоров'я особистості (В. Подляшаник [26]), психологічний інструментарій для діагностики адаптованості здобувачів вищої освіти (Т. Шугурова [35]) , соціалізація та адаптація особистості в умовах сучасного суспільства (Шугурова Т. Л. [36]).

Питаннями взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків займались закордонні психологи визначаючи певні дослідницькі пріоритети: принципи агресії, визначення агресивної поведінки. (Л. Берковіц [41]), профілактика агресивної поведінки у дітей та підлітків (К.Вайсберг [49]), генетичні та середовищні аспекти людської агресії (М. Кері [56]), вплив самоефективності на адаптацію та здоров'я (Р. Шварцер [57; 58]), адаптаційний синдром та його вплив на фізичне здоров'я (Г. Зеле [59]),

адаптивність та особистий розвиток учнів (Б. Коллі [42; 43]), теорія адаптації благополуччя та особистого щастя Д. Сколлон [43], розробка культурно орієнтованих попереджувальних інтервенцій (П. Дагман [44]), патерни адаптації молоді (Е.Ірвін [45]) , адаптабельність та соціальна підтримка студентів (К. Холліман, [47; 48]), емоційний інтелект, самооцінка та соціальна адаптація серед школярів (Л. Хуїмін [51]), адаптабельність до змін завдань та її зв'язок з когнітивними властивостями (Л. Ерез [52]), роль адаптабельності в контролі та уникненні неуспіхів у навчанні (М. Нежад, К. Ліем [53; 54; 55], адаптація програм інтервенцій в німецькому та шведському контекстах (С. Хассон [61]), дослідження різних аспектів соціальної адаптації (В. Терзієв [62]) , сприйняття соціальної підтримки, шкільна адаптація та психічне благополуччя підлітків (Т. Гутієррез, П.Санчо [63]) , роль шкільної адаптації та самооцінки в успіхах китайських студентів у математиці Ч.Чжоу [64], адаптабельність та задоволеність життям: роль соціальної підтримки (Ч.Лін [65]).

Зростання випадків агресивної поведінки серед підлітків може впливати на їхню соціальну адаптацію в школі. Це включає в себе булінг, фізичні конфлікти та негативні міжособистісні взаємодії, що можуть суттєво ускладнити процес взаємодії з однолітками та вчителями. Зростання використання інтернет-технологій та соціальних мереж може призводити до виникнення агресивних форм спілкування та онлайн-конфліктів. Це може впливати на психосоціальну адаптацію, оскільки віртуальна реальність може відзеркалювати або посилювати агресивні тенденції підлітків.

Зміни в родинному середовищі, в школі, а також індивідуальні фактори можуть створювати психосоціальний стрес, який впливає на рівень агресивності та здатність підлітків адаптуватися до нових умов. Гендерні очікування та стереотипи можуть впливати на вираження агресивності та сприйняття її оточуючими. Проблема може полягати в тому, як суспільство реагує на агресивні форми поведінки в залежності від гендеру підлітка.

Невідповідна реакція батьківського оточення, або навпаки, відсутність підтримки можуть ускладнити процес адаптації, збільшуючи ризик розвитку агресивної поведінки. Культурні особливості та соціальний контекст можуть формувати агресивну поведінку та впливати на спосіб, яким підлітки адаптуються до суспільства. Проблема вивчення взаємозв'язку культурних аспектів та агресивності є важливою для розуміння соціальної адаптації підлітків.

Ці проблемні ситуації вимагають комплексного підходу та психологічного дослідження для розробки ефективних стратегій попередження агресивної поведінки та підтримки психосоціальної адаптації підлітків у сучасному суспільстві.

Мета дослідження: вивчити взаємозв'язок між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків.

Об'єкт дослідження: підлітки, їхні міжособистісні відносини та взаємодія з соціальним середовищем

Предмет дослідження: взаємозв'язок між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що рівень агресивності визначає рівень соціальної адаптації серед підлітків.

Завдання дослідження:

- провести дослідження агресії та агресивності в психології,
- . проаналізувати психологічні особливості агресивності у підлітків,
- виявити сутнісні аспекти соціально-психологічної адаптації,
- описати особливості взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації особистості,
- 5. організувати емпіричного дослідження,
- 6. проаналізувати результати емпіричного дослідження,
- визначити мету програми розвитку адаптації у підлітків в аспекті зниження агресивності,

8. описати елементи програми розвитку адаптації у підлітків в аспекті зниження агресивності.

Вибірка дослідження: підлітки 11-15 років загальною чисельністю 204 особи, серед них 84 хлопців-підлітки та 120 дівчат-підлітків.

Методи дослідження: тестування (опитувач агресивності А. Басса та А. Дарки; опитувальник "Особистісна агресивність і конфліктність"; опитувальник діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда; опитувальник пристосованості); методи кількісної та якісної обробки результатів (коефіцієнт рангової кореляції r – Спірмена та U критерій Манна-Уїтні; обробка за допомогою програми SPSS, версія 12.0;).

Наукова новизна роботи полягає у розробці психологічної програми розвитку адаптації у підлітків в аспекті зниження агресивності.

Теоретична значущість роботи полягає в осмисленні та розумінні взаємозв'язку між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків. Це дослідження допомагає розкрити та систематизувати наукові підходи та концепції, що стосуються цієї взаємодії, виокремлюючи ключові аспекти та механізми.

Практична значущість дослідження полягає в розробці та впровадженні програми зниження агресивності та підвищення соціально-психологічної адаптації для підлітків. Результати дослідження можуть служити підставою для розробки ефективних інтервенцій та підходів в роботі з агресивними підлітками, сприяючи їхній успішній адаптації в суспільстві. Така програма може мати позитивний вплив на психосоціальний розвиток молоді та внести вагомий внесок у сферу психологічної підтримки підлітків.

Апробація результатів роботи та публікації:

оломоєць Ю.В. Соціально-психологічної адаптації підлітків // Актуальні проблеми юриспруденції та психології: матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 15 груд. 2023 р.). Дніпро : ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2023. С.

амойлов О.Є., Коломоєць Ю.В. Агресивна поведінка серед підлітків:

психологічний аналіз // Теоретичне та практичне застосування результатів сучасної науки: матеріали V Міжнародної студентської наукової конференції, м. Рівне, 27 жовтня, 2023 рік / ГО «Молодіжна наукова ліга». — Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2023. С. 277-279

Структура магістерської включає: вступ, три розділи, висновки, перелік посилань.

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АГРЕСИВНОСТІ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ

ослідження агресії та агресивності у психології

Найближчими за змістом словами терміну "агресія" є такі: напад, захоплення, перехід кордонів, насильство, прояв ворожості, загроза. Людство з давніх-давен виявляє інтерес до феномену агресії. Питання агресивної поведінки займали найкращі уми людства протягом багатьох століть і розглядалися з різних позицій – з погляду філософії, поезії, релігії.

Терміном "агресія" зазвичай позначають напористу, домінантну, атакуючу та шкідливу поведінку, поєднуючи такі різні за формою та результатами акти поведінки, як злі жарти, плітки, ворожі фантазії, деструктивні форми поведінки аж до вбивств та самогубств. Саме слово "агресія" має коріння в латинському "adgradi" ("ad" - "на", "gradus" - "крок"), тобто. "наступати" [56].

Сьогодні термін "агресія" має багато різних значень, як у повсякденному мовленні, так і в наукових працях. Існує безліч визначень агресії, запропонованих різними авторами, але жодна з них не може бути визнана вичерпною та загальноприйнятною. На основі аналізу численної літератури з проблеми, що вивчається, можна виділити такі основні погляди на зміст поняття агресії.

Під агресією розуміють сильну активність, прагнення до самоствердження. Так, агресія описується як внутрішня сила, що дає людині можливість протистояти зовнішнім силам" [41].

Агресією називають прагнення до підпорядкування собі інших або володіння об'єктами. Вона сприймається як акт присвоєння, насильницького оволодіння матеріальним чи ідеальним об'єктом. У рамках цього уявлення про людину судять як про агресивну, якщо вона має прагнення до лідерства, влади тощо. Так, вважається, що агресія завжди пов'язана із прагненням влади [41].

Під агресією розуміються акти ворожості, атаки, руйнації, тобто. дії, що шкодять іншій особі чи об'єкту. Науковці стверджують, що людська агресивність є поведінкова реакція, що характеризується проявом сили в спробі завдати шкоди або шкоди іншому, особистості або суспільству [14].

Також існує визначення агресії як об'єктивного спостереження і вимірювання акта поведінки. Вважається, що агресія - це не завжди цілеспрямована реакція одного індивіда, що завдає іншому індивіду фізичної чи моральної шкоди. Інші науковці, навпаки, виходять із позиції активного суб'єкта і вважають, що адекватне визначення агресії має співвідноситися з наміром нападника. Тут слід говорити про необхідність відокремлювати аспекти поведінки, пов'язані з наполегливістю людини від тих її аспектів, які пов'язані з деструктивністю її поведінки. Він також визначає агресію, виходячи з поняття наміру, як поведінка, націлена на те, щоб заподіяти шкоду або біль іншій людині [56].

Психологи вважають, що всі ці визначення мають один загальний недолік - у них відсутній опис соціального контексту агресивної поведінки, а саме, зауваження про те, що агресивна поведінка тією чи іншою мірою пов'язана з порушенням соціальних норм [41].

Нині у психології існує велика кількість класифікацій агресії. Найбільш розгорнутою є наступна класифікація [41]. На основі трьох параметрів: 1) фізична – вербальна агресія; 2) активна – пасивна агресія; 3) пряма – непрямая агресія – виділяються 8 видів агресивної поведінки:

- активна-фізична-пряма (заподіяння тілесних ушкоджень);
- активна-фізична-непряма (заподіяння тілесних ушкоджень заміснику жертви);
- активна-вербальна-пряма (нанесення образ);
- активна-вербальна-непряма (лихослів'я);
- пасивна-фізична-пряма (протидія);
- пасивна-фізична-непряма (негативізм);
- пасивна-вербальна-пряма (відмова говорити);

– пасивна-вербальна-непряма (неузгодження).

Також поділяються агресивні прояви, які поділяються на два основні типи: перший – мотиваційна агресія як самоцінність, другий – інструментальна як засіб [41]. Мотиваційна агресія - це прямий прояв реалізації властивих особистості деструктивних тенденцій, у різних авторів вона також має назви " ворожої " , " емоційної " , " гнівної " , " афективної " . Виділяють реактивну та проактивну агресію.

Реактивна агресія є відповіддю на уявну чи реальну атаку, загрозу. Проактивна агресія ініціюється призвідником задоволення власних потреб. Деякі виділяють три типи агресії:

- ворожа агресія - спрямована на заподіяння іншому суб'єкту неприємних фізичних чи психологічних відчуттів;
- інструментальна агресія - метою такої поведінки є не саме заподіяння шкоди іншому суб'єкту, а вирішення певної проблеми;
- експресивна агресія – є формою вираження себе особистістю за допомогою застосування насильства [41].

Також виділяють конструктивну агресію (відкритий прояв агресивних спонукань, що реалізується в соціально прийнятній формі, за наявності здатності до саморегуляції та корекції поведінки), диференційовану агресію (відсутність достатньої реалізації агресивних спонукань при дефіциті відповідних дефектів навичок і дефіциту відповідних навичок і дефіциту відповідних навичок ну агресію (прямий прояв агресивності, що супроводжується порушенням морально-етичних норм).

Науковці пропонують включати в типологію форм агресивності адаптивну агресію - стиль поведінки, що відповідає стереотипам, у конкретному середовищі та мікросоціумі, та патологічну агресію, обумовлену будь-яким психічним недорозвиненням або розладом [41].

Агресію розподіляють на доброякісну, біологічно адаптивну та злоякісну. Доброякісна агресія - це реакція на загрозу вітальним інтересам індивіда, вона закладена у філогенезі, властива як тваринам, так і людям, має вибуховий

характер і виникає спонтанно як реакція на загрозу. Злоякісна агресія зовсім не є захистом від нападу чи загрози, вона не закладена у філогенезі і є специфічною тільки для людини; вона завдає біологічної шкоди та соціальної руйнації" [56].

Сучасні психологи виділяють позитивну агресію, що забезпечує індивіду, групі чи суспільству загалом можливість виживання, безпеки та розвитку, і агресію негативну, спрямовану задоволення потягів заподіяння шкоди іншим. Крім того, вчені відзначають, що межа між цими видами агресії іноді буває дуже тонкою [56].

Під час вивчення природи агресії можна назвати такі основні підходи. Ряд авторів вважають, що агресивна поведінка має біологічні основи та пов'язана із встановленням біохімічних та гормональних механізмів. Інші представники біологічного підходу до визначення природи агресії розглядають її як інстинктивну поведінку. Так, на думку З. Фрейда, джерелом агресії є інстинкт смерті – танатос, а з погляду етологічного підходу (К. Лоренц) – інстинкт боротьби. Теорії спонукання припускають, що джерелом агресії є, насамперед, виклик, що викликається зовнішніми причинами, або спонукання завдати шкоди іншим. Найбільш впливовою серед теорій цього напрямку є теорія фрустрації-агресії Дж. Доларда, згідно з нею агресія завжди виникає у відповідь на фрустрацію. Когнітивні моделі поміщають у центр розгляду емоційні та когнітивні процеси. Згідно з теоріями даного напрямку, інтерпретація індивідом чийхось дій, наприклад, як загрозливих, провокаційних, надає визначальний вплив на його почуття та поведінку. Інші автори розглядають агресію, передусім як соціальне явище, як наслідок соціального навчання (теорія соціального навчання А. Бандури). Ряд дослідників розглядають агресивну поведінку як реакцію на аверсивні стимули середовища (спека, холод, тіснота, задуха, шум, неприємний запах тощо), які провокують агресію, якщо створюють негативні переживання, або усвідомлюються як неприємні [41].

У науковій літературі загальноприйнятим є розмежування поняття агресії як специфічної форми поведінки та агресивності як психічної якості особистості. Вчені розглядають агресивність як особистісну характеристику, набуту та зафіксовану в процесі розвитку особистості на основі соціального навчання і що полягає в агресивних реакціях на різноманітні подразники. Агресивність визначається психологами як стійку рису особистості, яка проявляється в готовності до агресивного нападу. Таким чином, агресивність розглядається у науковій літературі як стійка особистісна риса, що виражає схильність до агресивної поведінки. Проте слід пам'ятати, що агресивність особистості - не весь її характер, лише провідний комплекс у характері деяких людей. Психіка здорової людини відповідає впливу довкілля як агресією, а й різними іншими діями і реакціями (самозахисту, поступками і втечею, поруч пізнавальних процесів) [41].

Оскільки особистість є багаторівневою динамічною системою, розгляд агресивності передбачає, що агресивні тенденції у структурі особистості можуть виконувати різні функції та реалізовуватись у різних формах агресивної поведінки.

Інтенсивність та неадекватність агресивних реакцій залежать від попереднього досвіду, культурних норм та стандартів, від реактивності нервової системи, сили та рівноваги нервових процесів, а також сприйняття та інтерпретації різних подразників, здатних викликати агресію. Агресивність має якісну та кількісну характеристики. Як і будь-яка властивість, вона має різний ступінь виразності: від майже повної відсутності до її граничного розвитку. Особи, що відрізняються високою агресивністю, поведуться подібним чином у різних ситуаціях по відношенню до більшості людей та різних соціальних об'єктів. Такі люди поведуться агресивно навіть у таких ситуаціях, де агресія є неадекватною та шкідливою відповіддю на подразнювач. Агресивність виявляється у агресивних діях, невдоволенні, недоброчливості тощо. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності. Відсутність її призводить до пасивності, відомості,

конформності, а її надмірний розвиток визначає всю особистість, яка може стати конфліктною, нездатною на свідому кооперацію. Лонгітюдні дослідження, показують, що агресивність закладається в дитинстві, стає стійкою рисою характеру людини та зберігається протягом усього її подальшого життя [14].

Агресивність як стійка особистісна риса виражає схильність до агресивної поведінки, сама собою ще не є показником соціальної небезпеки суб'єкта. Залежно від структурно-функціональних взаємозв'язків з іншими компонентами особистості агресивність може реалізуватися й у соціально позитивній поведінці, що сприяє збереженню цілісності та автономності особистості, її активності у встановленні соціальних контактів [14].

Агресивність може бути дуже стійкою, і ситуаційною особистісною тенденцією. У першому випадку агресія, що нею породжується, постає як самоцінна форма психологічного захисту, у другому - як засіб, інструмент взаємодії особистості з середовищем. У різні періоди життя агресивність може змінюватися під впливом внутрішніх мотивів і психофізіологічних чинників, і навіть зовнішніх впливів [14].

Отже, з усього вищевикладеного слід дійти висновку, що існує безліч визначень агресії, але жодне з них не є вичерпним і загальноприйнятим. Тим не менш, в даний час все більше стверджується уявлення про агресію як про мотивовані зовнішні дії, що порушують норми та правила співіснування, завдають шкоди, завдають болю та страждань людям. Різні автори виділяють різні види та форми агресивної поведінки, по-різному трактують її природу. Багато вчених поділяють агресію як форму поведінки та агресивність як психічну властивість особистості, що виражає готовність до агресивних дій щодо іншого та схильність особистості сприймати та інтерпретувати поведінку іншого як ворожу.

1.2 Психологічні особливості агресивності у підлітків

Проблеми агресивності підлітків, які стосуються суспільства, загалом викликають як глибоке занепокоєння педагогів, батьків, і гострий науково-практичний інтерес дослідників.

Відповідно до вікової періодизації, прийнятої в сучасній психології, підлітковий вік охоплює учнів від 10 до 15 років. За свідченням багатьох вчених, підлітковий вік є одним із найскладніших періодів в онтогенезі людини. У цей час відбувається як корінна перебудова психологічних структур, що раніше склалися, але виникають нові утворення, закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і соціальних установок. Характерною рисою підлітків завжди вважалося прагнення їх до самоствердження, причому як прояви, типові для підлітків, вказувалися: почуття винятковості, бажання бути "особливим", не схожим на інших, наявність свідомої зневаги до будь-яких обмежень, конфліктів з оточуючими, особливо, з дорослими. У цьому віці бути агресивним часто означає здаватися або бути сильним [25].

Багато дослідників відзначають, що тривожні моменти у поведінці частини підлітків, такі, як агресивність, жорстокість, підвищена тривожність, набувають стійкого характеру зазвичай у процесі стихійно-групового спілкування, що складається у різноманітних компаніях. Але це спілкування, ця система відносин, виступає здебільшого лише як ситуація заміщення при неприйнятті підлітка у світ соціально-значимих відносин дорослих, як ситуація спільного переживання незрозумілості ними [14].

Ігнорування дорослими особливостей особистісного становлення підлітка, у якого розвивається потреба в самостійності, самореалізації, позбавленні опіки, призводить до конфлікту з ним. Підліток жадає як уваги, так і розуміння, довіри дорослих. Він прагне грати певну соціальну роль як серед однолітків, так і серед дорослих. У дорослому суспільстві утвердилася позиція, що перешкоджає розвитку соціальної активності підлітка. В

результаті між дорослими та підлітками зростає психологічний бар'єр, прагнучи подолати який, багато підлітків вдаються і до агресивних форм поведінки [13].

Таким чином, агресивність в особистісних характеристиках підлітків формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволеність своїм становищем у суспільстві, що і проявляється у відповідній поведінці.

Агресивність підлітка взаємопов'язана з його статусом у групі. Найбільш високий рівень агресивності спостерігається у лідерів та знедолених. Лідери за допомогою агресивних дій зміцнюють свою першість, а знедолені групою, таким чином, виявляють незадоволеність своїм становищем [6].

Найбільш повну картину сутності агресивної поведінки підлітків дає аналіз його мотивації. Помітну роль у цій мотивації відіграють почуття та емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість тощо. Агресивна поведінка дітей підліткового віку, пов'язана з цими емоціями, виражається у бійках, побоях, образах, тілесних ушкодженнях, вбивствах, часто у згвалтуваннях, ушкодженні чи знищенні майна [6].

Однією з форм агресивної поведінки у підлітків є аутоагресія, яка є деструктивною, саморуйнівною поведінкою. Вона має зв'язку з низкою характерологічних особливостей особистості. Так, рівень аутоагресії позитивно корелює з інтраверсією, педантичністю, з депресивністю, невротичністю, але негативно пов'язаний з демонстративністю особистості, з рівнем загальної самооцінки та з окремими її парціальними складовими: чим вище аутоагресія особистості, тим нижча самооцінка власних когнітивних здібностей, нижча самооцінка власного тіла, власної здатності до самостійності, автономності поведінки та діяльності. Рівень аутоагресії негативно корелює із товариськістю та позитивно із сором'язливістю [6].

Аутоагресія практично не пов'язана з негативізацією сприйняття інших, а навпаки, її рівень корелює з позитивністю сприйняття значимих інших. Найбільше ця тенденція проявляється у підлітків щодо вчителів та власних

батьків. Але рівень аутоагресії негативно пов'язується з уявленням про те, "яким мене бачать інші". Що рівень аутоагресії суб'єкта, то негативнішими є уявлення про оцінку іншими його особистості [25].

Багато дослідників вважають, що на розвиток агресивності підлітка можуть впливати природні особливості темпераменту, наприклад, збудливість і сила емоцій, що сприяють формуванню таких характеристик характеру, як запальність, дратівливість, невміння стримувати себе [6].

Було проведено дослідження, предметом якого було виявлення взаємозв'язку рівня агресії з певними характерологічними особливостями підлітків. Результати експерименту показали сильний, чіткий зв'язок між збудливою характерологією та різними проявами агресії: збудливість позитивно корелює з вербальною агресією, дратівливістю, спонтанною та непрямую агресією. Експеримент також виявив зв'язок між агресивністю особистості та демонстративною характерологією [13].

Рівень вираженості агресивних реакцій пов'язані з самооцінкою підлітків: чим вище рівень самооцінки, тим вище показники загальної агресивності та її складових. Опозиційна манера поведінки більшою мірою характерна для підлітків із високою самооцінкою своїх лідерських потенцій, а також для підлітків, які високо оцінюють свою фізичну привабливість, тілесну досконалість. Це дослідження також показало, що вербальна агресія пов'язана з високою самооцінкою особистості, особливо якщо для цього підлітка характерні уявлення про себе як про високо автономну, самостійну особистість, що відрізняється вираженою здатністю до лідерства і високим інтелектом. Ще одна тенденція полягає в тому, що найбільш агресивні підлітки частіше мають крайню, екстремальну самооцінку - або надзвичайно високу, або вкрай низьку [13].

Дослідниками також доведено, що не лише самооцінка особистості, а й співвідношення самооцінки та зовнішньої оцінки, що дається референтними особами, впливає на рівень агресії підлітків. Якщо самооцінка не знаходить належної опори у зовнішньому соціальному просторі, якщо оцінка підлітка

значущими йому особами нижче його самооцінки, ця ситуація сприймається як фруструюча, як і будь-який фрустратор, може викликати прояв агресії [25].

Таким чином, рівень агресії підлітків має тісний зв'язок з їх темпераментом та характерологічними особливостями, а також із самооцінкою підлітків та з оцінкою їх оточуючими.

Серед причин підліткової агресії також виділяють негативний вплив на особистість ЗМІ. Як відомо, для підлітків типове наслідування. Для багатьох підлітків характерне навмисне наслідування певних манер як конкретних людей, так і тих стереотипів, які пропонуються ЗМІ, тому велика кількість бойовиків, детективів тощо провокують агресивні форми поведінки підлітка, роблячи його дорослим у власних очах і як засіб демонстрації своєї значимості цілей. Екранні бійки у юних глядачів розвиває певний спосіб розуміння агресії - створюється певний сценарій вирішення проблем, який при зіткненні підлітка з труднощами визначає його поведінку [13].

Діти підліткового віку особливо залежні від мікросередовища та конкретної ситуації. Одним із визначальних елементів мікросередовища, в яких формується особистість, є сім'я. Вирішальними є взаємини, які складаються між дорослими членами сім'ї та між дорослими та дітьми. У сім'ях нерідко має місце жорстоке поводження з підлітками, пов'язане з різними видами покарань, зокрема й фізичними. Часті покарання, побої в сім'ї призводять до того, що повний бажання помститися представникам свого найближчого оточення, дитина кидає виклик кожному дорослому, який вступає з ним у взаємодії [14].

Існує величезна кількість досліджень, які переконливо показують залежність між негативними взаємовідносинами в системі "батько-дитина", емоційною депривацією в сім'ї та агресією. Встановлено, що якщо у дитини склалися негативні відносини з одним або обома батьками, або тенденція розвитку позитивності самооцінки та Я-концепції не знаходить підтримки в оцінці батьків, або якщо дитина не відчуває батьківської підтримки та опіки,

то ймовірність протиправної поведінки суттєво зростає, погіршуються відносини з однолітками, проявляється агресивність по відношенню до своїх батьків [14].

Таким чином, негативний мікроклімат у сім'ї, як у системі формальних і неформальних відносин у світі дорослих, зумовлює виникнення відчуженості, грубості, ворожості підлітків, прагнення робити все на зло, що створює об'єктивні передумови прояви агресивності.

Дослідження агресивності підлітків показують, що на різних стадіях цього віку прояви агресивності різні. Діти 10-11 років переважає фізична агресивність, і найменше виражена агресивність непряма. У підлітків 12-13 років найбільш вираженим стає негативізм, відзначається зростання фізичної та вербальної агресії. У 14-15 літніх підлітків першому плані виходить вербальна агресивність, а фізична і непряма підвищуються незначно [13]. Таким чином, протягом усього підліткового періоду спостерігається чітко виражена динаміка всіх форм агресивності від молодшого до старшого підліткового віку.

Дані психологів різних країн світу свідчать про те, що агресивна поведінка набагато частіше зустрічається у хлопчиків, ніж у дівчаток, а випадки антигромадських вчинків перебувають у ставленні до десяти до одного [24]. Фізична агресивність, наприклад, проявляється у 60-70% хлопців, тоді як у дівчат ця форма агресивності відзначається лише в 30-56%. У той же час необхідно відзначити, що у хлопців з віком відбувається деяке згасання фізичної агресивності - з 70% в 10-11 років до 60% в 14-15 років, тоді як у дівчат, навпаки, спостерігається зростання цієї форми агресивності з 30% 10-11 років до 38% у 12-13 років та 56% у 14-15 років. Вербальна агресивність відзначається у 62-82% хлопців та 38-60% підлітків-дівчат. При цьому в 12-13 років у хлопчиків має місце зниження рівня вербальної агресивності, тоді як у дівчат цей процес має тенденцію до збільшення. Негативізм значно сильніше виражений у підлітків хлопчиків (62-82%), ніж у дівчаток цього віку (36-60%).

Таким чином, за зовнішньою грубістю хлопців-підлітків і скритністю дівчат лежить складна картина статево-вікових відмінностей їх розвитку, у тому числі розвитку та прояви різних форм агресивності.

Агресивні підлітки, при всій різниці їх особистісних характеристик та особливостей поведінки, відрізняються деякими загальними рисами. До таких рис відносяться бідність ціннісних орієнтацій, їхня примітивність, відсутність захоплень, духовних заборон, вузькість і нестійкість інтересів, у тому числі й пізнавальних. У цих дітей, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, наслідуваність, нерозвиненість моральних уявлень. Їм властива емоційна грубість, озлобленість, як проти однолітків, і проти оточуючих дорослих. У таких підлітків спостерігається крайня самооцінка (або максимально позитивна, або максимально негативна), підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід із важких ситуацій, переважання захисних механізмів над іншими механізмами, що регулюють поведінку. Але водночас серед агресивних підлітків трапляються й діти добре інтелектуально та соціально розвинені. Дуже часто агресивність виступає засобом підняття престижу, демонстрації своєї самостійності, дорослості [24].

З усього вищесказаного можна дійти висновку у тому, що агресія у поведінці підлітків переважно є формою протесту проти нерозуміння дорослих, результатом невдоволення своїм становищем у суспільстві. Витоками агресивності підлітків є негативні взаємини у сім'ї та з оточуючими людьми. Рівень агресивності має тісний зв'язок із характерологічними особливостями особистості підлітка, з його самооцінкою, а також з тим, наскільки самооцінка збігається із зовнішньою оцінкою особистості підлітка. Багатьма дослідниками також виділяються вікові та статеві особливості прояви агресії у дітей підліткового віку.

1.3. Сутнісні аспекти соціально-психологічної адаптації

Опановуючи різноманітний соціальний досвід, людина протягом усього свого життя стикається з новими обставинами, з необхідністю адаптації до нових умов, вироблення нових шаблонів поведінки. Потреба адаптації виникає тоді, коли звичне поведінка неможливо чи малоефективно. Термін "адаптація" (лат. *adaptatio* - пристосування) вперше був введений Х. Аубертом і спочатку розглядався переважно лише в біологічному контексті. В даний час вчені розглядають такі різновиди адаптації, як біологічна, психофізіологічна, психічна, соціальна, соціально-психологічна, причому багато авторів ототожнюють соціальну та соціально-психологічну адаптацію, посиляючись на те, що соціальна адаптація завжди містить психологічний аспект, так як соціальне середовище точки зору структури завжди поділяється на предметну та особистісну, тому і ми вживатимемо ці два поняття рівнозначно. Без психологічної адаптації соціальна адаптація була б просто неможливою, психологічна адаптація через формування цілей та програми поведінки впливає на ефективність адаптивної діяльності, надає їй індивідуально-емоційне забарвлення" [62].

Соціально-психологічна адаптація окреслюється процесом набуття людьми певного соціально-психологічного статусу, оволодіння тими чи іншими соціально-психологічними функціями. За повної адаптованості досягається адекватність психічної діяльності людини заданим умовам середовища проживання і його діяльності тим чи іншим обставинам [62].

У науці існує кілька теоретичних підходів щодо визначення сутності соціально-психологічної адаптації. Найбільш розробленими у психології є необіхевіористський, психоаналітичний та інтеракціоністський підходи. Необіхевіористи (Г. Айзенк, Р. Хенкі та ін) розглядають адаптацію як просте пристосування індивіда до природного чи соціального середовища, як гармонію між індивідом та середовищем. При цьому не йдеться про

особистісні зміни в процесі адаптації індивіда, що є суттєвим недоліком цього визначення [62].

Відповідно до інтеракціоністської концепції адаптації (Л. Філіпс, Т. Шибутані та ін.), сутність адаптації обумовлена як внутрішньопсихічними, так і факторами середовища. Відповідно до Л. Філіпсу адаптованість проявляється не тільки у прийнятті соціальних норм, а й означає гнучкість і ефективність під час зустрічі з новими і потенційно небезпечними умовами, і навіть здатність надавати подіям бажаного для себе напрямку. Адаптивна поведінка характеризується успішним прийняттям рішень, проявом ініціативи та зрозумілим визначенням власного майбутнього. Таким чином, в інтеракціоністському визначенні соціально-психологічної адаптації затверджується ідея активності особистості, творчому та цілеспрямованому, перетворюючому характері її соціальної активності [62].

Достатньо розробленою є психоаналітична теорія адаптації (З. Фройд, А. Фройд, Г. Гартман). Згідно з Г. Гартманом, адаптація включає як процеси, пов'язані з конфліктними ситуаціями, так і ті процеси, які входять у вільну від конфліктів сферу Я. Є певний інтелектуальний процес, який відіграє захисну роль і також може бути спрямований і на зовнішню реальність, сприяючи адаптації особи. Г. Гартман вважає, що людина має преформовані засоби адаптації, які розвиваються, дозрівають, а потім використовуються в процесах адаптації. У процесі адаптації активно змінюються як особистість, і середовище, у результаті між ними встановлюються відносини адаптованості

Соціальної адаптації також розуміється як результат процесу змін соціальних, соціально-психологічних, морально-психологічних, економічних та демографічних відносин між людьми, пристосування до соціального середовища. Як специфічні особливості соціальної адаптації відзначаються: активна участь свідомості, вплив трудової діяльності людини на середовище, активна зміна людиною результатів своєї соціальної адаптації відповідно до соціальних умов буття [62].

У науковій літературі наводяться різні класифікації соціально-психологічної адаптації. Так, психоаналітики розрізняють три різновиди адаптації: а) алопластична - здійснюється тими змінами у зовнішньому світі, які людина здійснює для приведення його у відповідність до своїх потреб; б) аутопластична адаптація – забезпечується змінами особистості (її структури, умінь, навичок тощо), за допомогою яких вона пристосовується до середовища; в) адаптація як пошук індивідом такого середовища, яке сприятливе для функціонування організму [62].

Також науковці виділяють три види соціально-психологічної адаптації: нормальну, девіантну та патологічну адаптацію.

Нормальна адаптація - призводить до стійкої пристосованості особистості типових проблемних ситуаціях без патологічних змін її структури і порушення норм тієї соціальної групи, у якій протікає цей процес. Нормальна адаптація особи має такі підвиди: захисна соціально-психологічна адаптація, незахисна та змішана захисно-незахисна адаптація. Модель нормальної захисної соціальної адаптації здійснюється з допомогою захисних механізмів (агресії, раціоналізації, проєкції, регресії та інших.). Модель незахисної адаптації здійснюється за допомогою пізнавальних процесів, процесів цілепокладання, групових соціально-психологічних механізмів вирішення завдань, різних форм соціальної поступливості, процесів спілкування та обміну інформацією, інтелектуалізації індивідуального життєвого досвіду та ін. В умовах реальної життєдіяльності людина використовує сукупність тобто. виділяється змішаний захисно-незахисний тип адаптації.

Девіантна адаптація (незавершена, незакінчена, неповна адаптація - це процес, коли особистість почувається досить комфортно в конкретному соціальному середовищі, тоді як оточуючі очікують від неї іншої поведінки. Таким чином, така поведінка відхиляється від норм, прийнятих у конкретній соціальній групі. Відповідно виділяється неконформістську та новаторську чи творчу адаптацію. Модель неконформістської адаптації реалізується шляхом подолання внутрішньогрупової проблемної ситуації незвичайними для цієї

групи способами та шляхами, внаслідок цього особистість опиняється у конфліктних відносинах із нормами групи та їх носіями. Новаторська, чи творча, адаптація відзначається у разі, коли творчу, соціально корисну діяльність особистості мала група, членом якої є, обмежує, перешкоджає її впровадження у практику. З позиції цієї групи діяльність цієї особи є дезадаптивною.

Патологічна адаптація є повністю або частково здійснюваним за допомогою девіантних форм поведінки процесом. В даному випадку використовуються захисні механізми, які виводять поведінку особистості за межі нормальної адаптації, стають неадекватними реакції на складні ситуації, що виникають [62].

У сучасній соціально-психологічній літературі прийнято виділення двох типів соціально-психологічної адаптації: конформний тип, що пристосовується, або аутопластичний і неконформний тип, що пристосовується, або алопластичний. При цьому в дослідженнях підкреслюється, що обидва типи адаптації є активними, оскільки навіть за конформному прийнятті цінностей середовища йде активний процес самозміни, самокорекції. В процесі адаптації у людини перебудовується психіка та поведінка в цілому - установки, інтереси, орієнтації, погляди, переконання особистості [62]. Типи адаптації формуються залежно від структури потреб та мотивів та від індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Соціальна адаптація може протікати у різних формах: активної, пасивної та адаптаційно-адаптуючій. Активна взаємодія індивіда з середовищем характеризується прагненням його змінити це середовище, підігнати його під власні правила та уявлення про норми та цінності. Пасивна форма соціальної адаптації характеризується тим, що індивід пасивно сприймає норми та правила поведінки нової йому соціальної групи, намагаючись переглянути свої погляди й переконання, вже сформовані форми соціального поведінки. При адаптаційно-адаптуючій формі людина, пристосовуючись до умов нового

соціального середовища, водночас привносить у це середовище щось нове - нові способи поведінки, спілкування, діяльності, тим самим змінюючи і збагачуючи середовище. Усі три форми адаптації використовуються конкретною особистістю в різному поєднанні та в різних обсягах [52].

Доцільно виділити чотири форми соціально-психологічної адаптації [62]:

- пасивна позиція узгодженості своїх дій з іншими;
- активна позиція, коли особистість прагне зрозуміти людей і завоювати довіру колективу, щоб потім, відповідно до своїх устремлінь, впливати на інших;
- обережна установка на "вивчення" людей та обстановки;
- просте пристосування, підлецування перед сильнішими з метою домогтися їхнього заступництва.

Психологи виділяють рівні соціальної адаптації як процесу та рівні соціальної адаптації як результату. Соціальна адаптація як процес може бути представлена такими рівнями:

- суто зовнішня адаптація, яка обмежується психологічною переорієнтацією на рівні цілеспрямованого конформізму, тобто людина знає, як вона повинна діяти в новому середовищі, як вести себе, але внутрішньо не визнає цього і, якщо можливо, відкидає запропоновану систему цінностей;
- взаємна толерантність характеризується тим, що особистість та соціальне середовище виявляють взаємну толерантність до цінностей та норм поведінки;
- акомодация - глибокий рівень адаптації, який виникає на основі терпимості та пов'язаний із взаємними поступками, як з боку особистості, так і з боку середовища;
- асиміляція характеризується повним прийняттям людиною норм і цінностей, правил соціального середовища, "розчинення" у цьому соціальному середовищі, відмова від своїх життєвих установок та принципів;

– інтеграція характеризується безконфліктним співробітництвом із збереженням відносної психологічної та соціокультурної самостійності на основі взаємної толерантності [52].

Розглядаючи соціальну адаптацію як наслідок можна стверджувати про:

а) високий оптимальний рівень адаптованості, який характеризується найбільш оптимальною включеністю особистості до діяльності та спілкування. Цьому рівню відповідають показники високої активності та дисципліни, досить високий соціометричний статус, висока суспільна активність, позитивна тональність настрою, незначна вираженість психоемоційної напруги, відсутність неконструктивних реакцій пристосування та невротичних реакцій, низькі показники тривожності;

б) високий надлишковий рівень адаптованості, що характеризується високою включеністю особистості до діяльності та спілкування, але досягнутою ціною надвисоких, надмірних емоційних витрат. Цьому рівню відповідають показники високої активності та дисципліни, високий соціометричний статус, високий рівень реалізації внутрішнього потенціалу, переважання колективістських мотивів, значні коливання тональності настрою, використання в поодиноких випадках неконструктивних реакцій пристосування, середні оцінки показників тривожності та емоційності;

в) низький рівень адаптованості особистості передбачає наявність задовільної активності та дисципліни, низьких оцінок соціометричного статусу та ступеня реалізації внутрішнього потенціалу, переважання престижних моментів у мотивації провідної діяльності, низький ступінь виразності колективістських мотивів, позитивну тональність настрою, середній ступінь виразності психоемоційних реакцій;

г) рівень дезадаптації особистості характеризується низькими показниками у навчанні, дисципліні, громадській активності, параметрами соціометричного статусу, оцінками представленості колективістських мотивів, негативною тональністю настрою, середніми оцінками виразності невротичних реакцій, що мають тенденцію до підвищення [52].

Метою соціальної адаптації є створення особистістю в процесі її безперервного спілкування та діяльності такої суб'єктивної картини світу, яка б значною мірою відповідала картині світу, що поділяється більшістю членів суспільства. Тільки за цієї умови суб'єкт може адекватно діяти у соціальному середовищі і таким чином реалізовувати свої цілі та завдання. Процес соціально-психологічної адаптації нерозривно пов'язаний з розвитком особистості, з її становленням, з гармонійним розвитком її індивідуальності. У ході та в результаті соціально-психологічної адаптації особистість самовизначається, самостверджується, самоактуалізується та саморозвивається [62].

Соціально-психологічна адаптація постає як засіб захисту особистості, з допомогою якого послаблюються і усуваються внутрішні психічні напруження, занепокоєння, дестабілізаційні стани, що у людини під час взаємодії коїться з іншими людьми, із суспільством загалом. Захисні механізми психіки у своїй виступають як методи психологічної адаптації людини. В цілому, коли особистість опановує механізми психологічного захисту, це підвищує її адаптивний потенціал, сприяє успішності соціально-психологічної адаптації. Крім психологічного захисту до інших функцій соціально-психологічної адаптації належать:

- досягнення оптимальної рівноваги в динамічному середовищі "особистість-соціальне середовище";
- максимальний прояв та розвиток творчих можливостей та здібностей особистості, підвищення її соціальної активності; регулювання спілкування та взаємовідносин;
- формування емоційно комфортних позицій особистості;
- самореалізація особистості;
- самопізнання та самокорекція;
- підвищення ефективності діяльності, як особи, що адаптується, так і соціального середовища, колективу;

– підвищення стабільності та згуртованості соціального середовища; збереження психічного здоров'я [52].

В основі розуміння механізмів соціальної адаптації лежить активна діяльність людини, в основі якої є потреба у перетворенні соціальної дійсності. У зв'язку з цим процес соціальної адаптації відбувається у вигляді діяльності, спілкування, самосвідомості, самовизначення, самоствердження, характеризуючих соціальну сутність личности. При цьому відбувається не просто зміна зовнішньої дійсності, а й перетворення внутрішнього світу людини, розкриття та реалізація її внутрішніх потенцій. Соціальна діяльність є провідним та специфічним механізмом в адаптації людини. Найважливіше значення тут мають спілкування, пізнання, гра, вчення, працю, з яких здійснюється повноцінне включення особистості соціальне середовище. Соціальне спілкування - найважливіший механізм соціальної адаптації, який спрямовує та розширює коло засвоєння соціальних і культурних цінностей при взаємодії коїться з іншими людьми та соціальними групами. Завдяки соціальній самосвідомості особистості, самовизначенню та самоствердженню як механізмам соціальної адаптації здійснюється досягнення у кожному віці певної міри самопізнання, самоприйняття, наявність цілісної Я-концепції, усвідомлення своєї подібності з іншими людьми та відмінності від них [52].

Нові засвоєні шаблони поведінки непросто додаються до раніше завчених, а скоріше нові форми поведінки вкраплюються, додають щось нове у психіку людини, поступово видозмінюючи її. У складних проблемних ситуаціях адаптивні процеси особистості протікають за участю окремих, ізольованих механізмів, які комплексів. Ці адаптивні комплекси, знову і знову актуалізуючись і використовуючись у подібних соціальних ситуаціях, закріплюються у структурі особистості стають підструктурами її характеру. Психологи розглядають три основні різновиди адаптивних комплексів: а) незахисні адаптивні комплекси, що використовуються в проблемних нефруструючих ситуаціях; б) захисні адаптивні комплекси, які є стійкими

поєднаннями лише захисних механізмів; в) змішані комплекси, що складаються із захисних та незахисних адаптивних механізмів.

Найважливішим компонентом у структурі адаптації виступають адаптаційні стратегії. Стратегії адаптації - це усвідомлені чи неусвідомлені, регулярні чи випадкові дії (бездіяльності), які забезпечують особистості суб'єктивно сприймається, об'єктивно складається стан особистісної адаптованості. Стратегії соціальної адаптації завжди коригуються зовнішніми оцінками соціального оточення та внутрішнім розумінням особистістю власної ідентичності, яка виступає в ролі індивідуального та соціального "компасу" при інтерпретації всього різноманіття соціальних ситуацій у процесі адаптації особистості" [52]. Ефективність вирішення адаптаційних ситуацій, на думку авторів, котрі займаються цією проблемою, визначається адекватно обраними адаптивними стратегіями. Аналіз проблеми показує, що не існує універсальної стратегії, яка спрацьовує у будь-якій адаптаційній ситуації. Не існує ідеальної адаптації та ідеальної стратегії адаптації. Завдання полягає у виборі стратегій, оптимальних кожної конкретної адаптаційної ситуації.

Розглядаючи співвідношення процесів соціалізації та адаптації слід дотримуватися положення, що особистість може бути соціалізованою, але дезадаптованою. Крім того, дезадаптованість людини може бути прямим наслідком високого ступеня та повноти її соціалізованості. Також можна виділити цілі класи девіантної та патологічної адаптації, які перешкоджають соціалізації особистості. Процеси адаптації та соціалізації тотожні. Можна розглядати соціалізацію як форму адаптації, але є також точка зору, що соціальна адаптація є частиною або моментом соціалізації, яка є процесом активного пристосування до існуючих соціальних умов, так і процес реалізації здобутого соціального досвіду, творчого перетворення та розвитку соціального середовища та своєї особистості [62].

Кожний процес подолання проблемних ситуацій можна вважати процесом соціально-психологічної адаптації особистості, в ході якого вона використовує набуті на попередніх етапах свого розвитку навички та механізми поведінки

або відкриває нові способи поведінки та вирішення завдань, нові програми внутрішньо-психічних процесів. Адаптація - це соціально-психологічний процес, який за сприятливого перебігу призводить особистість до стану адаптованості. Тим часом дослідники проблеми соціально-психологічної адаптації також по-різному підходять і до визначення адаптованості. Основними ознаками ефективною адаптованості, згідно з інтеракціоністами, є:

- а) адаптованість у сфері соціально-економічної активності, де індивід набуває знання, уміння, навички, досягає компетентності та майстерності;
- б) адаптованість у сфері особистих відносин, де встановлюються інтимні, емоційно насичені зв'язки й з іншими людьми, а успішної адаптації потрібні чутливість, знання мотивів людської поведінки, здатність тонкого і точного відображення змін взаємовідносин. Психоаналітики добре адаптованим вважають людину, у якій продуктивність, здатність насолоджуватися життям та психічна рівновага не порушені. Соціально-психологічну адаптованість можна охарактеризувати як такий стан особистості та групи, коли особистість без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби, повною мірою йде назустріч тим рольовим очікуванням, які пред'являє до ній еталонна група, що переживає стан самоствердження та вільного вираження своїх творчих здібностей. Показниками успішної соціальної адаптації є високий соціальний статус індивіда в даному середовищі та його психологічна задоволеність цим середовищем загалом та найбільш важливими для нього елементами. Показниками низької соціальної адаптації є переміщення індивіда в інше соціальне середовище, поведінка, що відхиляється [62].

В якості критерію адаптованості виділяють ступінь інтеграції особистості з макро-і мікросередовищем, ступінь реалізації внутрішньоособистісного потенціалу, емоційне самопочуття. Слід відзначити, що адаптація відбувається тоді, коли соціальне середовище сприяє реалізації потреб та прагнень особистості, слугує розкриттю та розвитку її індивідуальності.

Психологи виділяють три види соціально-психологічної адаптованості: а) тимчасову ситуативну адаптованість, яка легко може перейти у стан тимчасової ситуативної дезадаптованості як внаслідок внутрішньопсихічних змін, так і змін певних аспектів ситуації; б) стійку ситуативну адаптованість, яка є надійною довготривалою адаптованістю лише у певних типових, повторюваних ситуаціях, у яких особистість прагне бути якнайчастіше; в) загальну адаптованість, яка ніколи не буває повною і швидше може розглядатися як потенційна здатність адаптуватися в широкому спектрі типових соціальних ситуацій, які найчастіше створюються в даному суспільному середовищі в даний історичний час. Соціально-психологічна адаптація може протікати як зовнішня адаптація – процес пристосування до зовнішніх, об'єктивних проблемних ситуацій; і як внутрішня адаптація – адаптація, спрямована на вирішення внутрішніх конфліктів та інших внутрішньопсихічних проблем особистості [62].

Отже, з усього вищевикладеного, можна дійти висновку, що соціально-психологічна адаптація завжди характеризується активністю особистості стосовно середовищі, здатністю до продуктивної життєдіяльності у тому суспільстві, до якого вона належить, готовністю до пошуку адекватних способів життєдіяльності. Соціально-психологічна адаптація може розглядатися, з одного боку, як процес, з другого, як наслідок, її показники можуть характеризуватися адаптованістю чи дезадаптацією особистості. У процесі соціально-психологічної адаптації людина прагне досягти гармонії між внутрішніми та зовнішніми умовами життя та діяльності. У міру її здійснення підвищується адаптованість особи. Своєрідність адаптації особистості визначається як її індивідуальними потребами, можливостями, характером адаптивної ситуації, так і специфікою вимог, усім різноманіттям особливостей суспільства, в якому вона функціонує.

1.4. Особливості взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації особистості

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем агресивності та соціально-психологічної адаптації показує, що існує взаємозв'язок між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією особистості. Висока агресивність поєднується з низьким ступенем адаптивної поведінки, а низька агресивність, навпаки, з високим ступенем адаптивної поведінки.

Агресія може розглядатись як із захисних механізмів адаптації. Іноді особистість потрапляє у ситуації фрустрації, коли зустрічає складні перешкоди на шляху до досягнення значної мети. Фрустрована людина нерідко робить негайно агресивну дію чи низку таких дій, спрямованих проти джерела фрустрації. У дітей пряма агресія часто набуває форми фізичних дій, у соціалізованих дорослих превалюють словесні та опосередковані форми агресії. Зазнаючи агресивного впливу, людина виявляє тенденцію відповідати тим самим, оскільки агресія її фруструє. У суспільстві відкрита агресія перестав бути задовільним способом адаптацію докільля чи його перетворення. Вона тимчасово може знімати напругу, викликану впливом фрустраторів, але, як правило, викликає спалах агресії у відповідь і перетворює соціальне середовище на ще більш фрустраційну ситуацію життєдіяльності. Таким чином, використовуючи агресію як механізм адаптації, людина не приходить до стану адаптованості, а, навпаки, посилює ступінь власної дезадаптації. Інша небезпека полягає в тому, що агресивні дії, що повторюються, мають внутрішню мотивацію і супроводжуються відповідними емоціями (гнів, обурення, ненависть, зневага і т.п.), можуть призвести до закріплення в структурі особистості агресивності як стійкої риси характеру, підсвідомо і безсвідомо навіть у таких ситуаціях, які не блокують більш менш серйозно цілеспрямовану активність особистості і не фруструють її самосвідомість [56].

Дуже часто люди використовують як адаптаційний механізм у ситуації фрустрації не пряму, а переміщену агресію. Відбувається процес заміщення об'єкта агресії, а агресивна установка переміщається цей новий об'єкт. Більш тонким і тривало діючим захисно-адаптивним механізмом, що виникає в результаті глибокої переробки фрустрируючої ситуації, є ідентифікація з агресором, яка по суті є захисно-адаптивним комплексом, що включає механізми агресії, ідентифікації та інтроекції. Перебуваючи під загрозою і переживаючи стан фрустрованості, людина захищає свою особистість і самооцінку тим, що включає в структуру своєї особистості досягнення і силу індивідів і груп, що її фруструють. Але ці механізми небезпечні тим, що можуть призвести до формування постійної міжособистісної агресивності та інших небажаних соціально-психологічних наслідків.

Формування якості агресивності базується на певній організації перцептивних і розумових процесів, яка проявляється у сприйнятті щодо великої кількості сигналів, що викликають агресію та інтерпретацію ситуації як небезпечної та загрозової. Тому переважна більшість ситуацій, у тому числі нейтральних за своїм змістовим змістом, сприймаються агресивною особистістю як функціонально рівнозначні та спонукаючі до агресії. Спотворення сприйняття нейтральних за своїм змістовим змістом ситуацій, своєю чергою призводить до неадекватності поведінки, порушення мікросоціального взаємодії, труднощам у досягненні значних цілей. Ступінь ж незадоволеності суб'єктом ситуацією та своїм становищем у ній розглядають як інтегральну характеристику, що відображає порушення соціально-психологічної адаптації [41].

У сучасній психології прийнято поділ агресії на конструктивну (позитивну) та деструктивну (негативну) і ці два види агресії не можна ототожнювати за їх адаптивним значенням для особистості. Позитивна соціально-психологічній адаптації особистості. Завдяки їй людина долає перепони на шляху до досягнення соціально значущої мети, здатна захистити

себе та оточуючих від негативного вторгнення, відстояти свою позицію, вона сприяє бажанню пізнати себе та навколишній світ. Доброякісна агресивність не спрямовано досягнення руйнівної мети, не визначається негативними мотиваціями. Г. Паренс описує недеструктивну агресію як наполегливу неворожу самозахисну поведінку, спрямовану досягнення мети. Це вроджений механізм, який служить для адаптації до середовища, досягнення цілей розвитку пізнання та здатності покластися на себе. Він починає працювати з народження і спонукає людину до конкуренції в навколишньому світі, захист своїх прав. Тут дуже важливим моментом є соціалізація доброякісної агресивності, переведення їх у соціальну активність. Негативна, "злаякісна" агресивність спрямовується мотивами руйнації, заподіяння шкоди є породженням онтогенезу. Прояв цього виду агресії лише посилює дезадаптацію особистості, а зовсім не сприяє її адаптації [41].

Представник сучасного психоаналізу Г. Амон вважає, що дитина народжується з позитивною, конструктивною агресивністю: це допитливість та здорова цікавість, здатність ставити свої життєві цілі, відстоювати свої ідеї, інтереси. Але у несприятливих умовах конструктивна агресивність перетворюється на деструктивну. З'являється схильність до руйнування контактів, силового вирішення проблем, конфліктів. Починаючи від Р. Мертона, прийнято виділяти п'ять типів адаптаційної взаємодії особистості з середовищем: "підпорядкування середовищу", "оновлення середовища", "ритуалізм", "унікнення життя", "бунт, заколот". У рамках цієї концепції адаптації агресія виконує дві важливі функції. По-перше, сигнальну: агресія зазвичай виникає як ознака дезадаптації, неузгодженості між вимогами-очікуваннями особистості та соціального середовища, як би сигналізуючи про незадоволеність особистості дисбалансом експектацій, що виник. По-друге, при соціально-психологічній дезадаптації агресія виконує компенсаторну функцію у двох варіантах: "бунт, заколот", або "оновлення середовища". При дисбалансі експектацій із середовищем активна особа зі своїми експектаціями щодо цілей діяльності та засобів їх досягнення агресивно намагається

відстояти ці експектації за рахунок середовища (деструктивний "бунт, заколот") або нав'язати їх докільлю (конструктивне "оновлення середовища"). Оновлення середовища - це агресивна поведінка, мотивована прагненням привести середовище у відповідність до власних уявлень про те, якою вона має бути. Тобто індивід змушений використовувати агресивні форми поведінки затвердження своєї правоти.

Онтогенетичний аналіз показує, що з раннього віку агресивне поведінка сприяє адаптації дитини. Спочатку, з дитинства, агресія виконує сигнальну функцію, свідчення проблем дезадаптації. З віком агресія починає виконувати і більш складну, компенсаторну функцію, сприяючи пошуку шляхів адаптації до зовнішнього середовища (визначення "меж допустимого" у розширенні середовища життєдіяльності та задоволенні своїх потреб. До підліткового віку в основному складаються варіанти агресивної поведінки: малопродуктивний, деструктивний "бунт, заколот", що тільки посилює дезадаптацію і веде до девіацій, і продуктивне, конструктивне "оновлення середовища".

Таким чином, розвиваючись як симптом соціально-психологічної дезадаптації, агресія одночасно виступає і як варіант адаптивної поведінки. Принципова відмінність полягає в тому, що в одних випадках вона носить конструктивний для особистості та середовища характер, сприяючи їхньому взаєморозвитку, а в інших - деструктивний характер, ведучи до регресу і навіть деструкції особистості та середовища. Процес, при якому особистість використовує в основному тільки агресію для адаптивних цілей можна назвати псевдоадаптацією, оскільки подібна поведінка закріплює агресивні стратегії поведінки і надалі веде до розвитку поведінки, що відхиляється.

Отже, можна дійти висновку про те, що є взаємозв'язок між агресивністю і соціально-психологічної адаптацією особистості. Агресія може виконувати як сигнальну, і компенсаторну функцію у житті. Дуже часто людина використовує агресію як адаптивний механізм у ситуаціях фрустрації, але несхвалена суспільством форма (агресивної) поведінки зустрічає протест і розглядається як дезадаптивна. Позитивна, конструктивна агресія сприяє

соціально-психологічній адаптації, тоді як прояви негативної, деструктивної агресивності, навпаки, посилюють дезадаптацію особистості.

В даний час існує безліч визначень агресії та трактування її природи, дослідники виділяють різні види та форми агресії. Загальноприйнятим є поділ агресії як форми поведінки та агресивності як психічної властивості особистості, що виражає готовність до агресивних дій щодо іншого та схильність особистості сприймати та інтерпретувати поведінку іншого як вороже. У підлітковому віці витоками проявів агресивності є нерозуміння, ігнорування вікових особливостей підлітків дорослими, негативні взаємини у ній і з оточуючими.

Соціально-психологічна адаптація окреслюється процесом набуття людьми певного соціально-психологічного статусу, оволодіння тими чи іншими соціально-психологічними функціями. Існують різні підходи до визначення сутності соціально-психологічної адаптації, дослідники виділяють різні її види та функції. Соціально-психологічна адаптація може розглядатися, з одного боку, як процес, з другого, як наслідок, її показники можуть характеризуватися адаптованістю чи дезадаптацією особистості. Своєрідність адаптації особистості визначається як її індивідуальними потребами, можливостями, характером адаптивної ситуації, так і специфікою вимог, усім різноманіттям особливостей суспільства, в якому вона функціонує.

Дослідники відзначають, що існує взаємозв'язок між агресивністю підлітка та рівнем його соціально-психологічної адаптації. Так, позитивна, конструктивна агресія сприяє соціально-психологічній адаптації, тоді як прояви негативної, деструктивної агресивності, навпаки, посилюють дезадаптацію особистості. Використання підлітком лише агресії для адаптивних цілей є псевдоадаптацією, оскільки така поведінка має короточасний ефект у вирішенні проблем адаптації і надалі закріплює агресивні стратегії поведінки, які традиційно сприймаються в суспільстві як дезадаптивні.

Висновки по розділу 1.

снує безліч визначень агресії, але жодне з них не є вичерпним і загальноприйнятим. Тим не менш, в даний час все більше стверджується уявлення про агресію як про мотивовані зовнішні дії, що порушують норми та правила співіснування, завдають шкоди, завдають болю та страждань людям. Різні автори виділяють різні види та форми агресивної поведінки, по-різному трактують її природу. Багато вчених поділяють агресію як форму поведінки та агресивність як психічну властивість особистості, що виражає готовність до агресивних дій щодо іншого та схильність особистості сприймати та інтерпретувати поведінку іншого як ворожу.

Агресивність в особистісних характеристиках підлітків формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволеність своїм становищем у суспільстві, що і проявляється у відповідній поведінці. Однією з форм агресивної поведінки у підлітків є аутоагресія, яка є деструктивною, саморуйнівною поведінкою. Вона має зв'язку з низкою характерологічних особливостей особистості. Так, рівень аутоагресії позитивно корелює з інтраверсією, педантичністю, з депресивністю, невротичністю, але негативно пов'язаний з демонстративністю особистості, з рівнем загальної самооцінки та з окремими її парціальними складовими: чим вище аутоагресія особистості, тим нижча самооцінка власних когнітивних здібностей, нижча самооцінка власного тіла, власної здатності до самостійності, автономності поведінки та діяльності. Рівень аутоагресії негативно корелює із товариськістю та позитивно із сором'язливістю .

Агресія у поведінці підлітків переважно є формою протесту проти нерозуміння дорослих, результатом невдоволення своїм становищем у суспільстві. Витоками агресивності підлітків є негативні взаємини у сім'ї та з оточуючими людьми. Рівень агресивності має тісний зв'язок із характерологічними особливостями особистості підлітка, з його самооцінкою, а також з тим, наскільки самооцінка збігається із зовнішньою оцінкою

особистості підлітка. Багатьма дослідниками також виділяються вікові та статеві особливості прояви агресії у дітей підліткового віку.

Нормальна адаптація - призводить до стійкої пристосованості особистості типових проблемних ситуаціях без патологічних змін її структури і порушення норм тієї соціальної групи, у якій протікає цей процес. Нормальна адаптація особи має такі підвиди: захисна соціально-психологічна адаптація, незахисна та змішана захисно-незахисна адаптація. Модель нормальної захисної соціальної адаптації здійснюється з допомогою захисних механізмів (агресії, раціоналізації, проєкції, регресії та інших.). Модель незахисної адаптації здійснюється за допомогою пізнавальних процесів, процесів цілепокладання, групових соціально-психологічних механізмів вирішення завдань, різних форм соціальної поступливості, процесів спілкування та обміну інформацією, інтелектуалізації індивідуального життєвого досвіду та ін. В умовах реальної життєдіяльності людина використовує сукупність тобто. виділяється змішаний захисно-незахисний тип адаптації.

Розглядаючи соціальну адаптацію як наслідок можна стверджувати про:

а) високий оптимальний рівень адаптованості, який характеризується найбільш оптимальною включеністю особистості до діяльності та спілкування. Цьому рівню відповідають показники високої активності та дисципліни, досить високий соціометричний статус, висока суспільна активність, позитивна тональність настрою, незначна вираженість психоемоційної напруги, відсутність неконструктивних реакцій пристосування та невротичних реакцій, низькі показники тривожності;

б) високий надлишковий рівень адаптованості, що характеризується високою включеністю особистості до діяльності та спілкування, але досягнутою ціною надвисоких, надмірних емоційних витрат. Цьому рівню відповідають показники високої активності та дисципліни, високий соціометричний статус, високий рівень реалізації внутрішнього потенціалу, переважання колективістських мотивів, значні коливання тональності

настрою, використання в поодиноких випадках неконструктивних реакцій пристосування, середні оцінки показників тривожності та емоційності;

в) низький рівень адаптованості особистості передбачає наявність задовільної активності та дисципліни, низьких оцінок соціометричного статусу та ступеня реалізації внутрішнього потенціалу, переважання престижних моментів у мотивації провідної діяльності, низький ступінь виразності колективістських мотивів, позитивну тональність настрою, середній ступінь виразності психоемоційних реакцій;

г) рівень дезадаптації особистості характеризується низькими показниками у навчанні, дисципліні, громадській активності, параметрами соціометричного статусу, оцінками представленості колективістських мотивів, негативною тональністю настрою, середніми оцінками виразності невротичних реакцій, що мають тенденцію до підвищення.

Соціально-психологічна адаптація завжди характеризується активністю особистості стосовно середовищі, здатністю до продуктивної життєдіяльності у тому суспільстві, до якого вона належить, готовністю до пошуку адекватних способів життєдіяльності. Соціально-психологічна адаптація може розглядатися, з одного боку, як процес, з другого, як наслідок, її показники можуть характеризуватися адаптованістю чи дезадаптацією особистості. У процесі соціально-психологічної адаптації людина прагне досягти гармонії між внутрішніми та зовнішніми умовами життя та діяльності. У міру її здійснення підвищується адаптованість особи. Своєрідність адаптації особистості визначається як її індивідуальними потребами, можливостями, характером адаптивної ситуації, так і специфікою вимог, усім різноманіттям особливостей суспільства, в якому вона функціонує.

ослідники відзначають, що існує взаємозв'язок між агресивністю підлітка та рівнем його соціально-психологічної адаптації. Так, позитивна, конструктивна агресія сприяє соціально-психологічній адаптації, тоді як прояви негативної, деструктивної агресивності, навпаки, посилюють дезадаптацію особистості. Використання підлітком лише агресії для адаптивних цілей є

псевдоадаптацією, оскільки така поведінка має короточасний ефект у вирішенні проблем адаптації і надалі закріплює агресивні стратегії поведінки, які традиційно сприймаються в суспільстві як дезадаптивні.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АГРЕСИВНОСТІ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ

2.1 Організація емпіричного дослідження

Метою емпіричного дослідження є вивчення взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків.

Для досягнення мети дослідження було поставлено такі емпіричні завдання:

- вивчити вираженість агресивності у підлітків та визначити форми агресивних та ворожих реакцій;

- дослідити виразність показників соціально-психологічної адаптації у підлітків;

- Виявити наявність та характер взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у піддослідних;

- вивчити статеві та вікові відмінності у вираженості показників агресивності та ворожості, а також показників соціально-психологічної адаптації у підлітків;

- дослідити наявність та характер відмінностей між підлітками, що характеризуються низьким, середнім та високим рівнями агресивності.

Емпіричне дослідження складалося з трьох етапів:

1 етап - діагностика станів агресивності та ворожості підлітків (опитувач агресивності А. Басса та А. Дарки; опитувальник "Особистісна агресивність і конфліктність").

2 етап – діагностика стану соціально-психологічної адаптації піддослідних (опитувач діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда; опитувальник пристосованості Х. Белла).

3 етап - виявлення наявності та характеру взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків, а також наявності та характеру

відмінностей за досліджуваними показниками (коефіцієнт рангової кореляції r - Спірмена та U критерій Манна-Уїтні).

Для вивчення взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків було організовано емпіричне дослідження, яке проводилося в одній із шкіл м. Дніпра у вересні-жовтні 2023 року. Були досліджені підлітки (11-15 років) загальною чисельністю 204 людини, серед них 84 хлопці-підлітки та 120 дівчата-підлітки.

Для вивчення агресивності та її складових у підлітків застосовувався опитувальник діагностики станів агресії, розроблений А. Бассом та А. Дарки. Ця методика дозволяє вивчити мотиваційну агресію, визначити типові для випробуваного форми агресивних та ворожих реакцій. Опитувальник складається з 75 тверджень, куди досліджувані відповідають "так" чи "ні". Опитувальник виявляє форми агресивних та ворожих реакцій: фізична агресія, непряма агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини. Фізична агресія, непряма агресія, роздратування та вербальна агресія утворюють індекс агресивності. Індекс ворожості включає шкали образи та підозрілості.

Для виявлення схильності суб'єкта до агресивності та конфліктності як особистісних характеристик була використана методика "Особистісна агресивність та конфліктність". Опитувальник включає 80 тверджень, кожне з яких випробуванним пропонується оцінити та відповісти або "так", або "ні". Методика містить вісім шкал: схильність до запальності; схильність до наступальності, наполегливості; схильність до уразливості; схильність до непоступливості; схильність до компромісу; схильність до мстивості; схильність до нетерпимості до думки інших; схильність до підозрілості. Сума балів за шкалами "наступальність" ("напористість"), "непоступливість", "нетерпимість до думки інших" дає сумарний показник позитивної агресивності суб'єкта. Сума балів, набрана за шкалою "мстивість", дає показник негативної агресивності суб'єкта. Узагальнений показник

конфліктності складається з балів, отриманих за шкалами "схильність до компромісу" (зі знаком мінус), "запальність", "образливість", "підозрілість".

Для вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації у підлітків був використаний опитувальник діагностики соціально-психологічної адаптації, розроблений К. Роджерсом та Р. Даймондом. Опитувальник містить 101 висловлювання. Кожне висловлювання піддослідні оцінюють за семибальною шкалою:

- 0 – це до мене зовсім не відноситься;
- 1-до мене це не відноситься фактично у всіх випадках;
- 2 – сумніваюся, що це можна віднести до мене;
- 3 - не наважуюсь віднести це до себе;
- 4 – це схоже на мене, але немає впевненості;
- 5 - це на мене схоже;
- 6 – це точно про мене.

Опитувальник містить 8 шкал-показників: адаптивність; дезадаптивність; брехливість; прийняття себе; неприйняття себе; прийняття інших; неприйняття інших; емоційний комфорт; емоційний дискомфорт; внутрішній контроль; зовнішній контроль; домінування; відомість; ескапізм (уникнення проблем). Також розраховуються 4 інтегральні показники: адаптація; самоприйняття; прийняття інших; емоційний комфорт та прагнення домінування [27].

Для дослідження соціально-психологічної адаптації використали опитувальник пристосованості, розроблений Х. Беллом. Опитувальник містить шість параметрів особистісної та соціальної пристосованості: пристосованість у сім'ї (А); пристосованість у сфері здоров'я (В); пристосованість у сфері соціальних відносин (субмісивність) (С); емоційність (D); ворожість (Е); мужність-жіночність (F). Даний діагностичний інструмент дозволяє отримати інформацію про те, що індивід відчуває, думає про свої сімейні стосунки, стан здоров'я, друзів і знайомих, про його ставлення до них, чи є агресивним чи боязким, а також наскільки успішно вдалося йому

пристосуватися до тієї чи іншої статевої ролі. Опитувальник дозволяє дізнатися, наскільки добре індивід пристосовувався жити зі своїми емоціями та почуттями та наскільки він здатний ними керувати. Випробуванним пропонується відповісти на 200 питань, використовуючи три варіанти відповідей: "так", "ні" чи "?" (якщо випробуваний неспроможна відповісти ні "так", ні "ні"). При інтерпретації отриманих результатів необхідно враховувати, що високі результати за шкалами "пристосованість у сім'ї", "пристосованість у сфері здоров'я", "субмісивність", "емоційність" вказують на низький ступінь пристосованості особистості в цих сферах, а низькі, навпаки, про високий рівень пристосованості. Високі бали за шкалою ворожості свідчать про схильність виявляти ворожість і критичність у соціальних контактах, про недовіру щодо оточуючих. Особи з низькими балами привітні та сповнені розуміння щодо інших. Високий бал за шкалою мужність-жіночність відображає перевагу чоловічої діяльності та інтересів, низький бал - перевага жіночих інтересів та обов'язків [27].

Достовірність та об'єктивність результатів забезпечується методичною обґрунтованістю процедури емпіричного дослідження, використанням методів математико-статистичної обробки даних.

Статистична обробка результатів була розпочата з того, що за допомогою λ - критерію Колмогорова-Смирнова було перевірено розподіл отриманих даних. Для більшості змінних розподіл виявився близьким до ненормального, і тому надалі були використані непараметричні методи статичного аналізу: ранговий коефіцієнт кореляції Спірмена і непараметричний критерій U-Манна-Уїтні.

Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена визначає ступінь тісноти зв'язку порядкових ознак, які є рангами порівнюваних величин. Знак коефіцієнта кореляції дуже важливий для інтерпретації отриманого зв'язку. Якщо знак "+", то зв'язок між корелюючими ознаками такий, що й одна змінна збільшується, то відповідно збільшується й інша. Якщо знак "-", то при збільшенні однієї змінної зменшується значення іншої.

Можливі значення:

- 0,0 - 0,3 - слабкий зв'язок;

0,3 - 0,5 - помірний зв'язок;

0,5 - 0,7 - значний зв'язок;

0,7 - 0,9 - сильний зв'язок;

0,9 - 1 - дуже сильний зв'язок.

У нашому дослідженні коефіцієнт рангової кореляції Спірмена застосовувався для виявлення наявності та характеру взаємозв'язку між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків.

Критерій U-Манна-Уїтні оцінює відмінності за рівнем вираженості будь-якої ознаки у двох нескладних вибірок. У дослідженні цей критерій призначений для виявлення відмінностей характеристик агресивності та соціально-психологічної адаптації у хлопчиків та дівчат-підлітків, старших відмінностей між підлітками, що характеризуються низьким, середнім та високим рівнями агресивності.

2.2 Результати емпіричного дослідження та їх аналіз

На першому етапі емпіричного дослідження для вивчення виразності станів агресивності та ворожості на вибірці були проведені опитувальник станів агресивності та ворожості А. Басса та А. Дарки та опитувальник "Особистісна агресивність і конфліктність".

У ході первинної обробки даних, отриманих за опитувальником А. Басса та А. Дарки, були розраховані середні значення та стандартні відхилення, на основі яких були визначені рівні агресивності та ворожості, а також рівні виразності агресивних та ворожих реакцій у підлітків (Таблиця 2.1.).

Таблиця 2.1.

Вираженість агресивності та ворожості, агресивних та ворожих реакцій

Шкали	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	Кіл-ть осіб		Кіл-ть осіб		Кіл-ть осіб	
Фізична агресія						
Непряма агресія						
Роздратування						
Негативізм						
Образа						
Підозрілість						
Вербальна агресія						
Почуття провини						
Індекс агресивності						
Індекс ворожості						

У ході кількісної обробки даних та якісного аналізу результатів, представлених у табл. 2.1. було виявлено, що більшість піддослідних мають середній рівень агресивності - 70,59%, тобто схильність до прояву агресії у цих підлітків носить помірний характер і, найімовірніше, залежить від ситуації. 18,63% підлітків характеризуються високим рівнем агресивності. Таким чином, велика ймовірність того, що в критичній, складній ситуації вони поводитимуться і діятимуть агресивно. 10,78% респондентів мають низький рівень агресивності. Таких підлітків можна охарактеризувати як миролюбних, неохочих до прояву агресії у поведінці.

Середній рівень ворожості складає 69,6% підлітків. Для них характерна помірна вираженість негативних почуттів та негативних оцінок оточуючих людей та подій, що відбуваються. 16,67% піддослідних мають низький рівень виразності ворожості: вони привітні та сповнені розуміння стосовно інших. 13,73% підлітків характеризуються високою ворожістю: вони схильні виявляти негативні почуття та критичність у соціальних контактах, недовіру щодо оточуючих, 78% підлітків мають низький рівень непрямой агресії, таким чином, для них не характерний прояв агресії, спрямованої на інших манівцями (плітки, злісні жарти) або агресії, яка ні на кого не спрямована (вибухи люті,

що виявляються в крику, грюкання ногами і т.п.). Високий рівень непрямой агресії мають 6,87% піддослідних: їм властиво пліткувати, злостиво жартувати про оточуючих, виявляти вибухи люті в крику, грюкання ногами, биття кулаком по столу і т.п. Для 82,35% респондентів характерний середній рівень непрямой агресії: прояв або не прояв цієї форми агресивних реакцій у цих підлітків залежить від ситуації: в одних ситуаціях вони можуть виявляти високий рівень непрямой агресії, а в інших такі прояви можуть бути мінімальними або взагалі відсутніми.

За шкалою "роздратування" було отримано наступний розподіл випробуваних за рівнями. 13,73% підлітків мають високий рівень готовності до прояву запальності, різкості, грубості за найменшого збудження (високий рівень подразнення). 10,78% піддослідних мають низький рівень такої готовності (низький рівень подразнення). Для 75,49% підлітків характерний середній рівень роздратування: їм властива поміркована готовність до прояву запальності, різкості, грубості у поведінці.

Аналіз розподілу піддослідних за шкалою "образа" показує, що 15,69% респондентів мають низький рівень виразності образи: їм не характерний прояв заздрості та ненависті до оточуючих; 72,55% підлітків мають середній рівень виразності цього показника. Для 11,76% піддослідних властиві прояви заздрощів і ненависті до оточуючих, зумовлені почуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні чи уявні страждання (високий рівень образи).

Більшість підлітків мають середній рівень підозрливості – 78,43%: їм характерний помірний прояв недовіри та обережності щодо оточуючих. 14,7% підлітків характеризуються високим рівнем підозрливості: вони дуже недовірливі та обережні стосовно людей, оскільки переконані, що оточуючі мають намір завдати їм шкоди. Для 6,87% піддослідних характерним є прояв довіри оточуючим, відкритості, низький рівень підозрливості.

За шкалою "вербальна агресія" було отримано такі результати. 8,82% піддослідних не властиво прояв у мовленні негативних почуттів та агресії загалом. 12,75% мають високий рівень вербальної агресії: для них характерне

вираження негативних почуттів як через форму (сварки, крики, вереск), так і через зміст словесних відповідей (докори, погрози, прокляття, лайка, глузування). 78,43% підлітків мають середній рівень вербальної агресії: негативні почуття та агресія проявляються в їх промові помірно і, ймовірно, такі прояви мають ситуативний, а не закономірний характер.

Більшість підлітків мають середній рівень виразності почуття провини, помірні прояви докорів совісті – 81,37%. Для 11,76% піддослідних не характерно відчувати почуття провини за свою поведінку, навіть якщо вони роблять неправильні вчинки. 6,87% респондентів характеризуються високим рівнем почуття провини. Таким підліткам властиво вважати себе поганими, які роблять неправильні вчинки, відчувати сильні докори совісті. Виражене почуття провини може у ролі стримуючого чинника прояви форм поведінки, які зазвичай забороняються нормами суспільства.

Таким чином, більшість підлітків мають середній рівень показників агресивності та ворожості. Найбільше підлітків мають високий рівень підозрілості і роздратування, і навіть агресивності загалом і низький рівень негативізму, ворожості та образи. Найменша кількість підлітків мають високий рівень негативізму, почуття провини, фізичної та непрямой агресії та низький рівень підозрілості та вербальної агресії.

При первинній обробці даних, отриманих за опитувальником "Особистісна агресивність і конфліктність", були визначені рівні позитивної та негативної агресивності, конфліктності та їх складових у підлітків (табл. 2.2.).

Виразність позитивної та негативної агресивності, конфліктності та їх складових

Шкали	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	Кіл-ть осіб		Кіл-ть осіб	Кіл-ть осіб		Кіл-ть осіб
Схильність до запальності						
Схильність до наступальності						
Схильність до уразливості						
Схильність до непоступливості						
Схильність до компромісу						
Схильність до мстивості						
Схильність до нетерпіння до думки інших						
Схильність до підозрливості						
Позитивна агресивність						
Негативна агресивність						
Конфліктність						

Розглянемо розподіл випробуваних за рівнями найважливіших нам шкал опитувальника. За шкалою " схильність до запальності " було визначено, що 18,63% підлітків мають низький рівень схильності до запальності: вони спокійні, врівноважені, здатні добре контролювати свої емоції. Протилежними характеристиками відрізняються 5,88% випробуваних, що мають високий рівень схильності до запальності. Більшість респондентів - 75,49% характеризуються середнім рівнем схильності до прояву запальності.

Низький рівень схильності до уразливості мають 14,71% піддослідних: їм не характерно відчувати заздрість та ненависть до оточуючих за дійсні чи уявні страждання. 75,51% респондентів характеризуються середнім рівнем схильності до уразливості: прояви образи у таких підлітків мають помірний характер і, найімовірніше, ситуативні. 10,78% підлітків відрізняються високим рівнем схильності до уразливості: вони дуже часто ображаються на оточуючих, навіть із найменшого приводу.

За шкалою "схильність до мстивості" були отримані такі дані. Високий рівень схильності до мстивості мають 10,78% підлітків: для них, щоб почуватися задоволеними, дуже важливо покарати кривдника, принести йому такі ж неприємності, які зазнали самі. 8,82% підлітків відрізняються протилежними характеристиками, їхня схильність до мстивості має низький рівень вираженості. У більшості піддослідних - 80,39% схильність до мстивості має середній рівень виразності: вони однаково як можуть прагнути покарати обличчя, яке принесло неприємності, і досить легко можуть прощати; переважання тієї чи іншої з обох тенденцій залежатиме від обставин, зовнішніх факторів.

Більшість підлітків мають середній рівень схильності до підозрливості – 72,55%: їм характерний помірний прояв недовіри та обережності щодо оточуючих. Високий рівень схильності до підозрливості мають 16,67% піддослідних: вони ставляться до оточуючих з недовірою та побоюванням, оскільки вважають, що оточуючі налаштовані проти них і прагнуть завдати їм шкоди. Низький рівень схильності до підозрливості характерний для 10,78% респондентів: їм властивий вияв відкритості та довіри щодо оточуючих людей.

Було виявлено, що низький рівень позитивної агресивності мають 17,64% піддослідних: вони поступливі, конформні, їм не вистачає наполегливості для досягнення цілей, їм важко відстояти власну думку. Підлітки з високим рівнем позитивної агресивності становили 13,73% від вибірки. Їм характерна непоступливість, наполегливість у відстоюванні своєї думки та досягненні бажаного. Середній рівень позитивної агресивності має 68,63% респондентів. Залежно від ситуації вони можуть виявляти риси як характерні для низького, так і для високого рівня позитивної агресивності.

За показником негативної агресивності, тобто агресивності, що має на меті заподіяння шкоди, ми отримали наступний розподіл випробуваних за рівнями. Більшість респондентів – 80,39% – мають середній рівень негативної агресивності. 10,78% характеризуються високим рівнем негативної агресивності: вони мстиві, схили до прояву ворожої агресії, тобто агресії, яка

є не засобом досягнення якоїсь значущої мети (як, наприклад, захистити себе, відстояти свою думку тощо), а агресії як самоцілі, що рухається мотивами руйнування, заподіяння шкоди. 8,82% підлітків мають низький рівень негативної агресивності: їм не характерне прагнення заподіяти шкоду, вони не схильні до мстивості.

6% піддослідних не схильні вступати в конфлікти, намагаються уникати відкритих зіткнень у відносинах, для них характерні терпимість і довіра у відносинах з оточуючими (низький рівень конфліктності). Високий рівень конфліктності характерний для 10,78% підлітків: вони схильні до частих протистоянь з оточуючими, оскільки безкомпромісні, підозрілі, запальні та уразливі. 67,65% підлітків мають середній рівень конфліктності.

Таким чином, більшість підлітків мають середній рівень виразності позитивної та негативної агресивності, конфліктності та їх складових. При аналізі розподілу досліджуваних за низьким і високим рівнями досліджуваних показників було встановлено, що більшість підлітків мають низький рівень конфліктності, позитивної агресивності та схильності до запальності та високий рівень схильності до непоступливості, підозрілості та компромісу. Найменша кількість піддослідних характеризуються низьким рівнем схильності до непоступливості та нетерпіння до думки інших та високим рівнем схильності до запальності та наступальності.

На другому етапі дослідження для вивчення стану соціально-психологічної адаптації підлітків були проведені опитувальник пристосованості Х. Белла та опитувальник діагностики стану соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда.

В результаті обробки даних, отриманих за опитувальником пристосованості Х. Белла, на підставі шкал були виділені рівні виразності кожного досліджуваного ознаки. Розподіл піддослідних за рівнями шкал опитувальника представлено табл. 2.3. з урахуванням особливостей обробки даних за опитувальником.

Таблиця 2.3.

Розподіл випробуваних за рівнями шкал опитувальника адаптації Х. Белла

Шкали	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	Кіл-ть осіб		Кіл-ть осіб	Кіл-ть осіб		Кіл-ть осіб
Пристосованість у сім'ї						
Здоров'я						
Субмісивність						
Емоційність						
Ворожість						
Мужність / жіночність	Дівчата					
	Чоловіки					

Аналіз даних, поданих у табл. 2.3. показує, що 61,76% підлітків мають середній рівень пристосованості у ній, що свідчить у тому, що вони переживають сімейні стосунки як помірковано благополучні. 20,6% респондентів мають високий рівень пристосованості в сім'ї, вони задоволені своїми стосунками у сім'ї та сприймають їх як сприятливі. 17,64% підлітків характеризуються низьким рівнем пристосованості у сім'ї, переживанням сімейних відносин як незадовільних та несприятливих, 35% піддослідних мають низький рівень пристосованості у сфері здоров'я, що відображає або труднощі зі здоров'ям у минулому, або надмірну увагу до власного тіла, або й те, й інше. Такий надмірний інтерес до власних нездужань часто є наслідком безуспішної спроби встановити нормальні соціальні взаємини та нездатності висловлювати свої почуття. 15,69% підлітків характеризуються високим рівнем пристосованості у сфері здоров'я: вони сприймають стан свого здоров'я як добрий, відсутні прояви іпохондрії. 51,96% респондентів мають середній рівень пристосованості у сфері здоров'я: загалом вони задоволені станом свого здоров'я, але іноді можуть виявлятися ознаки надмірного центрування на своєму здоров'ї.

За шкалою субмісивності (залежності), яка відбиває пристосування індивіда в соціумі, було отримано такий розподіл випробуваних за рівнями.

Високий рівень соціальної пристосованості та низький рівень залежності у соціальних контактах мають 21,57% піддослідних. При взаємодії з оточуючими людьми вони зазвичай впевнені у собі та у своїх силах. Високий рівень залежності, пасивності у соціальних контактах та низький рівень соціальної пристосованості загалом характерний для 10,78% підлітків. Більшість респондентів - 67,65% - мають середній рівень соціальної пристосованості: прояв залежності або ж, навпаки, впевненості в соціальних контактах носить у них ситуативний характер.

За шкалою емоційності було отримано такі дані. 23,53% підлітків мають низький рівень пристосованості в емоційній сфері, що свідчить про їхню емоційну нестабільність, нездатність керувати своїми почуттями та низьку емоційну пристосованість загалом. 14,71% респондентів мають високий рівень емоційної пристосованості: вони емоційно стабільні, впевнені у собі, здатні добре контролювати свої суб'єктивні переживання. Для 61,76% піддослідних характерний середній рівень емоційної пристосованості: вони помірковано емоційні, мають середньо виражену здатність контролю за своїми емоціями.

Більшість підлітків – 58,82% – мають середній рівень ворожості. Для таких підлітків характерна помірна вираженість негативних почуттів та негативних оцінок оточуючих людей та подій, що відбуваються. 34,31% підлітків характеризуються високою ворожістю: вони схильні виявляти негативні почуття та критичність у соціальних контактах, недовіру щодо оточуючих. 6,87% піддослідних мають низький рівень виразності ворожості: вони привітні і сповнені розуміння щодо інших.

При аналізі результатів за шкалою мужність-жіночність, що відбиває ступінь пристосованості до своєї статевої ролі, були отримані наступні висновки. 68,33% дівчат-підлітків та 69,05% хлопчиків-підлітків мають середній рівень пристосованості до своєї статевої ролі: у їх характері та поведінці практично однаково проявляються як чоловічі, так і жіночі риси. 1,67% дівчат мають високий рівень пристосованості до своєї статевої ролі, їм

характерно переважання жіночих рис у характері та поведінці, перевага жіночих інтересів та обов'язків. 30% дівчат мають низький рівень пристосованості до своєї статевої ролі, що свідчить про перевагу типово чоловічих видів діяльності, про прагнення брати участь у чоловічій діяльності та певною мірою ідентифікуватися з обов'язками чоловіка. Такі дані можуть бути обумовлені поширеною сучасною тенденцією емансипації серед жінок, прагненням осіб жіночої статі до рівноправності з чоловіками, а також тим, що об'єктом статевої ідентифікації дівчинки в дитинстві були особи, які віддають перевагу чоловічим інтересам і заняттям. Серед хлопчиків-підлітків 19,05% мають низький рівень пристосованості до своєї статевої ролі: їм характерна перевага жіночих інтересів та видів діяльності, що може бути обумовлено тим, що у більш ранньому віці ці підлітки ідентифікували себе з особами, які мали схильність до діяльності, більш типової для жінок, ніж чоловіків. 11,9% хлопчиків характеризуються високим рівнем пристосованості до своєї статевої ролі: вони воліють типово чоловічі інтереси та обов'язки, виявляють у поведінці характерно чоловічі риси.

Таким чином, більшість випробуваних мають середній рівень виразності показників пристосованості у різних сферах життєдіяльності. При аналізі розподілу досліджуваних за низьким і високим рівнем досліджуваних показників, було виявлено, що більшість підлітків мають низький рівень пристосованості у сфері здоров'я та в емоційній сфері, а також високий рівень ворожості, пристосованості у соціальній сфері та у сфері сім'ї. Невелика кількість піддослідних мають низький рівень ворожості та високий рівень пристосованості в емоційній сфері та у сфері здоров'я.

В результаті первинної обробки даних, отриманих за опитувальником соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда, були визначені рівні виразності показників за шкалами та інтегральними показниками опитувальника (табл. 2.4).

Таблиця 2.4.

Вираженість показників опитувальника соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда

Шкали	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	Кіл-ть осіб		Кіл-ть осіб	Кіл-ть осіб		Кіл-ть осіб
Адаптивність						
Деадаптивність						
Брехливість						
Прийняття себе						
Неприйняття себе						
Прийняття інших						
Неприйняття інших						
Емоційний комфорт						
Емоційний дискомфорт						
Внутрішній контроль						
Зовнішній контроль						
Домінування						
Відомість						
Ескапізм						
Інтегральні показники опитувальника						
Адаптація						
Прийняття інших						
Інтернальність						
Самоприйняття						
Емоційний комфорт						
Прагнення домінування						

Результати, подані у табл. 2.4. показують, що переважна більшість підлітків - 68,63% мають середній рівень соціально-психологічної адаптації, тобто характеризуються помірною адаптованістю, пристосованістю до соціального оточення, помірною вираженістю прийняття оточуючих і себе, емоційного комфорту.

Для 17,64% піддослідних характерний високий рівень соціально-психологічної адаптації, що свідчить про високий рівень пристосованості до соціального середовища, задоволеності своїм становищем у суспільстві та відносинами з оточуючими людьми, про високий емоційний комфорт, прийняття себе, відсутність внутрішньоособистісних проблем. 13,73% підлітків мають низький рівень соціально-психологічної адаптації. Для таких

випробуваних характерна низька ступінь прийняття інших людей, незадоволеність своїми відносинами з оточуючими, низький емоційний комфорт, внутрішня напруженість, неприйняття себе, можливі внутрішньоособистісні конфлікти.

Таким чином, аналіз отриманих під час первинної обробки даних показує, що більшість піддослідних мають середній рівень вираженості показників соціально-психологічної адаптації. У ході аналізу розподілу досліджуваних за низьким і високим рівнями досліджуваних показників було виявлено, що більшість підлітків мають низький рівень адаптивності та емоційного комфорту та високий рівень емоційного дискомфорту, неприйняття себе та неприйняття інших. Невелика кількість піддослідних характеризуються низьким рівнем виразності ескапізму та домінування та високим рівнем брехливості, внутрішнього контролю та відомості.

Отже, на перших двох етапах дослідження було вивчено розподіл випробуваних за рівнем виразності показників агресивності, соціально-психологічної адаптації та їх складових. В результаті ми з'ясували, що більшість випробуваних мають середній рівень виразності досліджуваних показників.

Третій етап дослідження був спрямований на виявлення наявності та характеру взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків. Для виявлення існуючих взаємозв'язків між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків, була проведена кореляція між даними, отриманими за допомогою опитувальника діагностики станів агресивності та ворожості А. Басса та А. Дарки та опитувальника "Особистісна агресивність та конфліктність" та даними, отриманими по опитувальнику пристосованості Х. Белла та опитувальнику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда. Так як отримані дані мають ненормальний розподіл, використано коефіцієнт рангової кореляції r - Спірмена.

Звернемося до опису отриманих взаємозв'язків між індексами агресивності та ворожості та їх складовими (опитувальник А. Басса та А. Дарки) та показниками соціально-психологічної адаптації.

В результаті аналізу статистичних даних було виявлено, що існують слабкі прямі взаємозв'язки між сумарним індексом агресивності та пристосованістю в сім'ї ($r=0,219$, $p\leq 0,05$), а також між індексом агресивності та ворожістю ($r=0,236$, $p\leq 0,05$): що стоїть значення індексу агресивності в підлітка, то нижчий його пристосованість у ній і тим вище його рівень ворожості, і навпаки, що нижча значення індексу агресивності, то вище пристосованість підлітка у ній і нижчий рівень його ворожості. Таким чином, отримані результати свідчать про те, що чим агресивніший підліток, тим менший він пристосований, адаптований у своїй сім'ї, тим більше ймовірно, що він переживає свої сімейні взаємини як неблагополучні, і, навпаки, чим менш агресивний випробуваний, тим вищий його рівень адаптації, пристосованості у ній. Такі результати можуть бути обумовлені тим, що підвищена агресивність підлітка часто призводить його до сварок, непорозуміння з іншими членами сім'ї. Підліток, з одного боку, прагне незалежності та самоствердження, з іншого боку, потребує підтримки та уваги членів сім'ї, тому розлад з ними переживається ним як неблагополучний, дезадаптаційний стан. У той же час і переживання сімейних відносин як несприятливих, низький рівень пристосованості в сім'ї може спричинити підвищену агресивність підлітка. У такому разі агресивність може виявлятися як протест проти взаємин, що склалися, або як своєрідний крик про допомогу (виконувати сигнальну функцію). Прямий взаємозв'язок між індексом агресивності та ворожістю у підлітків можна пояснити тим, що агресивність завжди має на увазі те, що індивід відчуває негативні, ворожі почуття стосовно оточуючих. У той самий час і високий рівень ворожості, визначається А. Басом як " реакція, що розвиває негативні почуття і негативні оцінки людей і подій " може сприяти підвищенню схильності підлітка до прояву агресії.

Помірні прямі взаємозв'язки були виявлені між індексом ворожості та пристосованістю в сім'ї ($r=0,390$, $p\leq 0,01$), пристосованістю у сфері здоров'я ($r=0,300$, $p\leq 0,01$) та пристосованістю у емоційній сфері ($r=0,408$, $p\leq 0,01$): чим вищий рівень ворожості підлітка, тим нижча його пристосованість у сім'ї, у сфері здоров'я та в емоційній сфері, і навпаки. Таким чином, можна зробити висновок про те, що схильність підлітків виявляти ворожість і критичність у взаєминах, недовіра до оточуючих є однією з причин ускладнення взаємин підлітка в сім'ї, але, з іншого боку, і низька пристосованість у сім'ї може призвести до того, що підліток починає виявляти негативні почуття стосовно членів своєї сім'ї, перестає довіряти їм; при цьому критичність і підозрілість у відносинах можуть поширюватися і на інших навколишніх підлітків людей. У ворожих підлітків більше проблем зі здоров'ям, вони схильні до іпохондрії; також їм характерна емоційна нестабільність, нездатність керувати своїми почуттями. У той же час і незадовільний стан здоров'я може бути причиною того, що підліток стає дратівливим і негативно налаштованим щодо оточуючих, а емоційна нестабільність підлітків може сприяти прояву ворожості.

При аналізі даних, отриманих в результаті розрахунку кореляцій, також було виявлено наявність слабких прямих взаємозв'язків між індексом ворожості та дезадаптивністю ($r=0,260$, $p\leq 0,01$), неприйняттям себе ($r=0,198$, $p\leq 0,05$), емоційним дискомфортом ($r=0,280$, $p\leq 0,01$) та зовнішнім контролем ($r=0,293$, $p\leq 0,01$). Таким чином, чим вище ворожість у підлітків, тим у них більш виражений емоційний дискомфорт і зовнішній контроль, тим вище неприйняття своєї особистості та дезадаптивність в цілому, і, навпаки, чим нижчий рівень ворожості підлітків, тим нижчий їхній рівень емоційного дискомфорту, зовнішнього контролю, неприйняття себе та дезадаптивності в цілому. Такі взаємозв'язки можна пояснити тим, що при високому рівні ворожості підліток відчуває негативні емоції щодо оточуючих, він підозрілий, недовірливий, що знижує його емоційний комфорт. Також ворожість, підозрілість обумовлює схильність підлітка перекладати відповідальність на

інших людей, звинувачувати оточуючих у всіх своїх невдачах та неприємностях (зовнішній контроль). У свою чергу зовнішній контроль, як зазначається в літературних джерелах, позитивно пов'язаний з низьким рівнем адаптації. Також слід зазначити, як і переживання емоційного дискомфорту підлітком, та її схильність до перекладання відповідальності можуть сприяти підвищенню рівня ворожості. Прямий взаємозв'язок між ворожістю і неприйняттям себе як одним із проявів дезадаптації можна пояснити тим, що, можливо, це пов'язано з роботою захисного психологічного механізму проєкції: коли неприйняття своєї особистості переноситься на оточуючих людей і проявляється в недовірі, підозрілості, негативних почуттях до них. У той самий час, відчуваючи і виявляючи ворожість стосовно оточуючим, мабуть, підліток усвідомлює, що веде себе неправильно з погляду соціальних і його поведінка ускладнює побудову сприятливих взаємин із оточуючими, це може призводити до зниження прийняття своєї поведінки й себе як особи.

Вище описані результати зумовлюють наступні взаємозв'язки між індексом ворожості та інтегральними показниками опитувальника соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда: індекс ворожості має зворотні помірні взаємозв'язки із соціально-психологічною адаптацією ($r = -0,254$, $p \leq 0,05$) ($r = -0,221$, $p \leq 0,05$), інтернальністю ($r = -0,267$, $p \leq 0,01$) та емоційним комфортом ($r = -0,247$, $p \leq 0,05$): чим вища ворожість підлітка, тим нижче його рівень самоприйняття, інтернальності, емоційного комфорту та соціально-психологічної адаптації загалом і, навпаки, що нижчий рівень ворожості підлітка, то нижчий рівень вираженості перелічених вище показників.

В результаті аналізу взаємозв'язків, отриманих між складовими індексів агресивності та ворожості та показниками соціально-психологічної адаптації, було виявлено, що непряма агресія має прямий слабкий взаємозв'язок із пристосованістю в сім'ї ($r = 0,231$, $p \leq 0,05$) та зовнішнім контролем ($r = 0,201$, $p \leq 0,05$): що стоїть непряма агресія підлітка, то нижча його пристосованість у ній і тим вище зовнішній контроль і, навпаки. Таким чином, схильність

підлітка виявляти агресію у вигляді злісних жартів, пліток, вибухів люті ускладнює його взаємини в сім'ї, знижує задоволеність сімейними взаєминами та рівень пристосованості у цій сфері. Але й незадоволеність підлітка взаємовідносинами з членами своєї сім'ї може призвести до того, що він засуджуватиме їх у компанії друзів, говорити про них погано за їхньою спиною, намагатися зачепити своїх близьких жартома тощо. Такі поведінкові реакції служитимуть, найімовірніше, способом залучення батьків до того, що підліток відчуває неблагополуччя у сімейних відносинах.

Підлітки з високим рівнем непрямой агресії схильні переносити відповідальність за свою поведінку, за те, що відбувається з ними зовні (перекладати її на інших, посилатися на випадок, долю тощо): у несприятливій ситуації такі підлітки не намагаються спокійно розібратися в її причинах, у тому числі і у своїх вчинках, а просто висловлюють свої негативні емоції у вигляді злих жартів, вибухів люті тощо. Водночас і схильність підлітка перекладати відповідальність за своє життя на інших людей та звинувачувати у всіх своїх неприємностях не себе, а оточуючих сприяє прояву непрямой агресії.

Було виявлено наявність прямого слабкого взаємозв'язку між роздратуванням та пристосованістю в сім'ї ($r=0,271$, $p\leq 0,01$), в емоційній сфері ($p\leq 0,01$) та домінуванням ($r=0,232$, $p\leq 0,05$). Таким чином, чим вищий рівень подразнення підлітка, тим нижча його пристосованість у сім'ї та емоційній сфері і тим вищий рівень ворожості, зовнішнього контролю та домінування та, навпаки. Також були виявлені слабкі зворотні взаємозв'язки між роздратуванням та інтернальністю ($r=-0,283$, $p\leq 0,01$), емоційним комфортом ($r=-0,206$, $p\leq 0,05$) та соціально-психологічною адаптацією ($r=-0,248$, $p\leq 0,05$): що вище роздратування, то нижчий рівень інтернальності, емоційного комфорту та соціально-психологічної адаптації загалом і, навпаки. За підсумками аналізу отриманих взаємозв'язків можна зробити такі висновки. Підлітки з високим рівнем роздратування постійно відчувають невдоволення,

можуть легко нагрубити оточуючим, виявити спалахи негативних емоцій, що, ймовірно, і призводить до труднощів адаптації в сім'ї. У той же час і низька пристосованість у сімейній сфері, незадоволеність сімейними взаєминами може викликати у підлітка негативні емоції, у тому числі високий рівень подразнення. Підліткам із вираженим роздратуванням важко контролювати свої емоції та почуття, вони емоційно нестабільні та ворожі, що також відображає порушення у пристосованості. Такі підлітки схильні перекладати відповідальність за свої вчинки та своє життя загалом на оточуючих людей, на випадок, на долю тощо. У той самий час часто відчують негативні емоції, перебувають у поганому настрої, тобто. їм характерний низький рівень емоційного комфорту, що також одна із показників низького рівня соціально-психологічної адаптації. Але слід зазначити, що, своєю чергою й емоційна нестабільність, ворожість, емоційний дискомфорт і переважання зовнішнього контролю (схильність звинувачувати у всіх невдачах оточуючих, обставини тощо.) сприяють виникненню та прояву роздратування.

Негативізм у підлітків має прямі слабкі взаємозв'язки з ворожістю ($r=0,196$, $p\leq 0,05$), емоційним комфортом ($r=0,245$, $p\leq 0,05$), домінуванням ($r=0,261$, $p\leq 0,01$) та ескапізмом ($r=0,303$, $p\leq 0,01$): що вищий рівень негативізму, то вищий рівень ворожості, емоційного комфорту, домінування і ескапізму і навпаки. Взаємозв'язок негативізму з ворожістю як показником порушень у пристосованості та домінуванням можна пояснити тим, що схильність до опозиційної манери поведінки певною мірою передбачає вороже та домінуюче ставлення до оточуючих. У той самий час підліток відчуває задоволення своєї опозиційного поведінки, відчувається дорослішим, незалежним, тому йому характерний високий рівень емоційного комфорту; до того ж негативізм може виявлятися і як одна з форм уникнення проблем.

Були виявлені прямі помірні взаємозв'язки між даними за шкалою "образа" та пристосованістю в сім'ї ($r=0,378$, $p\leq 0,01$), пристосованістю у сфері здоров'я ($r=0,352$, $p\leq 0,01$) та в емоційній сфері ($r=0,445$, $p\leq 0,01$), ворожістю ($r=0,462$, $p\leq 0,01$) та зовнішнім контролем ($r=0,304$, $p\leq 0,05$), а також прямі

слабкі взаємозв'язки між образою та субмісивністю (соціальною пристосованістю) ($r=0,264$, $p\leq 0,01$), дезадаптивністю ($r=0,262$, $p\leq 0,01$), неприйняттям себе ($r=0,286$, $p\leq 0,01$), емоційним дискомфортом ($r=0,245$, $p\leq 0,05$) та відомістю ($r=0,195$, $p\leq 0,05$). Таким чином, чим вищий рівень образи, тим вищі показники ворожості, зовнішнього контролю, дезадаптивності, неприйняття себе, емоційного дискомфорту та відомості і тим нижчий рівень соціальної пристосованості, пристосованості у сім'ї, у сфері здоров'я та в емоційній сфері та, навпаки.

Аналізуючи отримані результати, можна зробити висновки про те, що образа як почуття заздрощів і ненависті стосовно оточуючих за дійсні та вигадані дії заважає підліткам налагоджувати стосунки з членами своєї сім'ї, підвищує рівень дезадаптивності загалом. Скривджений підліток звинувачує у всіх своїх неприємностях оточуючих, у тому числі й членів своєї сім'ї (зовнішній контроль), але тільки не самого себе, підозріло і недовірливо (вороже) ставиться до оточуючих. Але відчуваючи образу і, як наслідок, негативні емоції, підліток не відчувається комфортно в емоційному плані, він відчуває емоційний дискомфорт. Чим вищий рівень образи підлітка, що він більш уразливий, тим гірше він пристосований в емоційній сфері, тим складніше йому контролювати свої емоції, особливо в критичних ситуаціях (наприклад, при зустрічі з людиною, яку він вважає своїм кривдником). У той же час і ворожий настрій щодо оточуючих, низька здатність контролювати свої емоції, емоційний дискомфорт, зовнішній контроль і дезадаптивність сприятимуть пошуку підлітком винних у його неблагополучному становищі і, своєю чергою, підвищенню рівня образи. Також і переживання підлітком сімейних взаємин як неблагополучних може зумовити те, що підліток ображатиметься на членів своєї сім'ї, звинувачуватиме їх у тому дискомфорті, який він переживає у сімейній сфері.

Прямий взаємозв'язок високого рівня образи з низькою пристосованістю у сфері здоров'я у підлітків, ймовірно, може бути пояснений тим, що, з одного боку, негативні емоції, що переживаються підлітком при образі, негативно

позначаються на його здоров'ї, виявляючись у психосоматиці, а з іншого, проблеми з здоров'ям у підлітка можуть сприяти підвищенню образи як почуття заздрощів до здорових однолітків, ненависті до тих, кого підліток може вважати винними у його проблемах (лікарі, батьки тощо).

Також було виявлено прямий взаємозв'язок образи з низьким рівнем соціальної пристосованості та з відомістю. Низький рівень активності та впевненості в собі, відомість при соціальних контактах у підлітків із високим рівнем образи, ймовірно, можна пояснити тим, що образа заважає підлітку налагоджувати соціальні контакти, скривджений підліток може вважати, що не він, а ті люди, які його образили "робити перший крок" у стосунках. Крім того, підліток може побоюватися, що оточуючі знову завдадуть йому образи, що також обумовлюватиме низьку активність і невпевненість у відносинах, а також прагнення підкорятися, щоб не викликати негативних реакцій на свою адресу.

Прямий зв'язок образи з неприйняттям себе, мабуть, можна пояснити тим, що образа і образливість як риса характеру підлітка заважають йому будувати сприятливі стосунки з оточуючими, знижують його емоційний комфорт. Усвідомлення своєї неспішності у стосунках з однолітками і коїться з іншими значними людьми може спричинити зниження самоприйняття підлітка.

На основі описаних вище взаємозв'язків образи з показниками соціально-психологічної адаптації, можна дійти невтішного висновку, що закономірними є взаємозв'язку образи з такими інтегральними показниками опитувальника соціально-психологічної адаптації. Були виявлені зворотні слабкі взаємозв'язки між образою та самоприйняттям ($r=-0,291$, $p\leq 0,01$), інтернальністю ($r=-0,291$, $p\leq 0,01$), емоційним комфортом ($r=-0,227$, $p\leq 0,05$) та соціально-психологічною адаптацією в цілому ($r=-0,266$, $p\leq 0,01$): чим вищий рівень образи, тим нижчий рівень самоприйняття, інтернальності, емоційного комфорту та соціально-психологічної адаптації загалом і, навпаки.

Вербальна агресія у підлітків має прямі слабкі взаємозв'язки з ворожістю ($r=0,225$, $p\leq 0,05$), адаптивністю ($r=0,275$, $p\leq 0,01$), прийняттям себе ($r=0,207$,

$p \leq 0,05$), емоційним комфортом ($r=0,252$, $p \leq 0,01$), домінуванням ($r=0,271$, $p \leq 0,01$) та ескапізмом ($r=0,224$, $p \leq 0,05$), а також зворотний слабкий взаємозв'язок із субмісивністю ($r=-0,197$, $p \leq 0,05$). Таким чином, що вищий у підлітків рівень вербальної агресії, то вищий рівень ворожості, адаптивності, прийняття себе, емоційного комфорту, домінування, ескапізму та соціальної пристосованості і навпаки. Прояви вербальної агресії (крик, прокляття, загрози, закиди, глузування тощо) несуть у собі негативні емоції, що пояснює її позитивний взаємозв'язок із ворожістю. У той самий час і вороже, підозріле, критичне ставлення підлітка до оточуючих може сприяти вияву вербальної агресії. Ймовірно, що, виявляючи вербальну агресію, підліток відчувається більш значущим у власних очах, дорослішим (при орієнтації на негативні приклади поведінки дорослих) і впевненим у відносинах з оточуючими, що, своєю чергою, сприяє підвищенню рівня самоприйняття і емоційного комфорту. Крім того, сучасне суспільство показує досить терпиме ставлення до проявів вербальної агресії.

Прояви вербальної агресії підлітки можуть використовувати як засіб домінування у відносинах з оточуючими (для утвердження свого статусу, своєї думки тощо), а також і як спосіб уникнення проблем (ескапізму) - замість того, щоб спокійно обговорити труднощі, що виникли такі підлітки можуть починати крик, словесні суперечки тощо. Проте прояви словесної агресії у поведінці підлітків сприяє високому рівню адаптивності, що ймовірно, пов'язане з тим, що вербальна агресія позитивно пов'язана також і з самоприйняттям, емоційним комфортом і соціальною пристосованістю.

Наявність прямих слабких взаємозв'язків було виявлено між почуттям провини та емоційністю ($r=0,230$, $p \leq 0,05$), ворожістю ($r=0,241$, $p \leq 0,05$), дезадаптивністю ($r=0,269$, $p \leq 0,01$), неприйняттям інших ($r=0,210$, $p \leq 0,05$), внутрішнім контролем ($r=0,272$, $p \leq 0,01$) та відомістю ($r=0,265$, $p \leq 0,01$). Також було виявлено прямий помірний взаємозв'язок між почуттям провини та емоційним дискомфортом ($r=0,338$, $p \leq 0,01$). Таким чином, чим вищий рівень провини у підлітків, тим вищий рівень їхньої ворожості, дезадаптивності,

емоційного дискомфорту, неприйняття інших, внутрішнього контролю та відомості і тим нижчий у них рівень пристосованості в емоційній сфері та навпаки. Отримані результати можна пояснити так. Відчуваючи почуття провини перед іншими, підліток вважає себе поганою людиною, відчуває докори совісті, відчуває емоційну напругу, що і зумовлює зниження його емоційного комфорту, зниження пристосованості в емоційній сфері та підвищення дезадаптивності. До того ж підліток як би потрапляє у залежність від того, перед ким вважає себе винним. Саме це переживання залежності і може зумовити підвищення ворожості до оточуючих, рівень їхнього неприйняття і водночас рівень відомості, схильність підкорятися, щоб таким чином загладити свою провину. У свою чергу переживання та прояв до людей ворожих почуттів та неприйняття може призводити до виникнення почуття провини перед ними.

Факт знаходження прямого взаємозв'язку почуття провини з внутрішнім контролем відповідає даним, представленим у психолого-педагогічній літературі: особи з внутрішнім локусом контролю беруть він відповідальність за всі події, що відбуваються з ними, тому їм характерно відчувати почуття провини за ті вчинки, в яких вони вважають себе неправими.

Таким чином, закономірним є наявність зворотного слабкого взаємозв'язку почуття провини з адаптацією ($r=-0,211$, $p\leq 0,05$) та зворотного помірною взаємозв'язку почуття провини з емоційним комфортом ($r=-0,316$, $p\leq 0,01$): чим вищий рівень вини, тим нижчий рівень емоційного комфорту та адаптації загалом і, навпаки.

Перейдемо до опису отриманих взаємозв'язків між шкалами позитивної та негативної агресивності, конфліктності та їх складовими (опитувальник "Особистісна агресивність та конфліктність") та показниками соціально-психологічної адаптації.

Схильність до запальності має прями слабкі взаємозв'язки з пристосованістю в сім'ї ($r=0,202$, $p\leq 0,05$) та домінуванням ($r=0,219$, $p\leq 0,05$): чим вища у підлітків схильність до запальності, тим нижча пристосованість у

сім'ї та вище рівень домінування та, навпаки. Таким чином, висока схильність підлітка до запальності, виявляючись у дратівливості, спалахах люті та гніву, заважає йому налагоджувати добрі стосунки з членами його сім'ї. Такий підліток емоційно нестриманий і може яскраво виявляти негативні емоції на нейтральні за змістом, що не провокують такі реакції ситуації. У той же час і переживання підлітком сімейних взаємин як несприятливих може призводити до підвищення емоційної напруги підлітка і, як наслідок, підвищення схильності до запальності. Прямий взаємозв'язок схильності до запальності з домінуванням, ймовірно, можна пояснити тим, що високий рівень домінування підлітка, виявляючись у домаганнях на першість у всьому та на підпорядкування оточуючих, сприятиме підвищенню схильності підлітка до запальності, коли ситуація виходить з-під його контролю та поведінка оточуючих відповідає його бажанням. У той самий час і схильність підлітка до запальності як особистісна характеристика робить його схильнішим до домінування з інших.

Схильність до наступальності, наполегливості прямо взаємопов'язана з пристосованістю в сімейній сфері ($r=0,230$, $p\leq 0,05$): що вища схильність підлітка до наступальності, то гірше він пристосований у ній, і навпаки. Схильність до наступальності у відносинах виявляється в тому, що підліток дуже активно відстоює свою думку, причому часто не приймаючи точку зору іншого або просто не даючи йому її висловити, постійно перебиваючи співрозмовника. Такий підліток дуже активний у просуванні своїх ідей, у досягненні своїх цілей, причому, щоб досягти свого, він може нехтувати інтересами інших людей. Цілком зрозуміло, що така манера поведінки відштовхує співрозмовника і ускладнює побудову сприятливих відносин підлітка з оточуючими, зокрема, і з членами його сім'ї. Але, з іншого боку, маючи низьку пристосованість у сім'ї і переживаючи сімейні взаємини як несприятливі, підліток може використовувати наступальність, наполегливість у поведінці у тому, щоб привернути увагу членів своєї сім'ї, утвердити свою думку і виправити неблагополучне собі становище.

Схильність до мстивості (негативна агресивність) має прямі слабкі взаємозв'язки із пристосованістю у сфері здоров'я ($r=0,248$, $p\leq 0,05$) та з ворожістю ($r=0,216$, $p\leq 0,05$) та зворотний слабкий взаємозв'язок з емоційним комфортом ($r = -0,214$, $p\leq 0,05$): що стоїть схильність до мстивості чи рівень негативної агресивності підлітка, то вище рівень його ворожості і тим нижчий його емоційний комфорт і пристосованість у сфері здоров'я і, навпаки. Висока схильність підлітка до мстивості, виявляючись як прагнення завдати шкоди, незручності тому, хто завдав йому образу, поставив у незручне становище, має на увазі такий стан підлітка, коли він відчуває гаму негативних емоцій, високу емоційну напругу. Таким чином, цілком зрозуміло, що такий емоційний стан може призводити до проблем зі здоров'ям (психосоматика) і знижувати рівень емоційного комфорту підлітка, а також стимулювати підвищення ворожості як загальної негативної, недовірливої позиції стосовно оточуючих. Водночас і стан низького емоційного комфорту та низької пристосованості у сфері здоров'я можуть стимулювати дратівливість підлітка, схильність звинувачувати оточуючих людей у своєму несприятливому становищі та, як наслідок, підвищення схильності до мстивості. За високого рівня ворожості підліток відчуває негативні почуття стосовно оточуючих, він недовірливий, схильний негативно оцінювати інших, підозрювати в поганому ставленні себе, звинувачувати у своїх нещастях. Всі перелічені характеристики ворожості, а також характерна для підлітків емоційність і схильність абсолютизувати все, пояснюють те, що високий її рівень у підлітка може стимулювати і підвищення схильності до мстивості.

Наявність зворотного слабого взаємозв'язку було виявлено між схильністю до нетерпимості до думки інших та субмісивністю ($r=-0,196$, $p\leq 0,05$): чим вища схильність підлітка до нетерпимості до думки інших, тим вища його соціальна пристосованість (субмісивність) і навпаки. Таким чином, поведінка підлітка, при якому він не терпить заперечень на свою адресу, не слухає порад, не прагне дізнатися думку інших з того чи іншого питання і вважає свою точку зору єдиною вірною, свідчить про те, що такий підліток

впевнений у собі. його висока (і, мабуть, навіть завищена) самооцінка. Це, у свою чергу, пояснює те, що підліток, нетерпимий до думки інших, дуже активний у соціальних контактах і відчувається впевнено у стосунках із людьми. Той момент, як і субмісивність може сприяти підвищенню нетерпимості підлітка до думки інших, з погляду, можна пояснити тим, що ця характеристика, виявляючись як активність і впевненість у соціальних контактах, сприяє підвищенню у підлітка відчуття значимості, власної дорослості та самостійності і, можливо навіть авторитету серед інших, що, у свою чергу, може призводити підлітка до відчуття винятковості своєї точки зору, недооцінювання та нетерпимості до думок інших людей.

Схильність до підозрливості має помірні прямі взаємозв'язки із пристосованістю в сім'ї ($r=0,387$, $p\leq 0,01$), в емоційній сфері ($r=0,355$, $p\leq 0,01$), ворожістю ($r=0,350$, $p\leq 0,05$) і прямі слабкі взаємозв'язки із пристосованістю у сфері здоров'я ($r=0,230$, $p\leq 0,05$), дезадаптивністю ($r=0,201$, $p\leq 0,05$), зовнішнім контролем ($r=0,199$, $p\leq 0,05$) та ескапізмом ($r=0,211$, $p\leq 0,05$): що стоїть схильність підлітка до підозрливості, то нижча його пристосованість у ній, в емоційній сфері та у сфері здоров'я і тим вище рівень його ворожості, дезадаптивності, зовнішнього контролю та ескапізму і, навпаки. Аналіз отриманих результатів дозволяє зробити такі висновки. Схильність підлітка до підозрливості, виявляючись у недовірі та обережності стосовно оточуючих, підвищує рівень його ворожості, будучи однією з її складових, підвищує емоційну нестабільність і ускладнює здатність контролювати свої емоції та почуття, оскільки заважає об'єктивно оцінювати ситуацію. При високому рівні схильності до підозрливості підліток весь час відчуває негативні емоції та напругу (оскільки чекає від інших поганого по відношенню до себе), що може призводити до погіршення стану здоров'я. У той самий час схильність не довіряти людям, підозрювати в поганому відношенні себе заважає підлітку будувати сприятливі стосунки з членами своєї сім'ї, знижує його задоволеність цими відносинами, ступінь пристосованості у сімейній сфері, підвищує рівень дезадаптивності загалом. Але також можна стверджувати, що і ворожість, і

емоційна нестабільність як прояви дезадаптивності можуть сприяти виникненню та прояву підозрливості, а незадоволеність сімейними взаєминами може стати причиною того, що підліток ставитиметься недовірливо до членів своєї сім'ї та переноситиме цю недовіру і на оточуючих його людей.

Взаємозв'язок схильності до підозрливості підлітка із зовнішнім контролем можна пояснити тим, що, підозрюючи оточуючих у своїх неприємностях, підліток бачить джерело всіх проблем зовні, тобто не бере відповідальності за своє життя на себе, а перекладає її на інших. У свою чергу, і високий рівень зовнішнього контролю сприяє підвищенню схильності до підозрливості, оскільки підліток перекладає відповідальність за все, що з ним відбувається на оточуючих. Взаємозв'язок схильності до підозрливості та ескапізму свідчить про те, що недовіра щодо оточуючих може виявлятися у підлітків як форма уникнення проблем: підозрюючи і звинувачуючи у своїх неприємностях інших, підліток може уникати пошуків причин неблагополуччя в собі, у своїх вчинках, від самокритики .

Таким чином, закономірним є наявність прямих слабких взаємозв'язків схильності до підозрливості із соціально-психологічною адаптацією ($r=-0,234$, $p\leq 0,05$), інтернальністю ($r=-0,258$, $p\leq 0,01$) та емоційним комфортом ($r=-0,212$, $p\leq 0,05$): чим вища схильність підлітка до підозрливості, тим нижчий рівень його інтернальності, емоційного комфорту та соціально-психологічної адаптації загалом і, навпаки.

Конфліктність має прямі помірні взаємозв'язки з пристосованістю в сім'ї ($r=0,493$, $p\leq 0,01$), з пристосованістю у сфері здоров'я ($r=0,342$, $p\leq 0,01$) та в емоційній сфері ($r=0,405$, $p\leq 0,01$), з ворожістю ($r=0,349$, $p\leq 0,01$) та із зовнішнім контролем ($r=0,321$, $p\leq 0,01$) та прямі слабкі взаємозв'язки з дезадаптивністю ($r=0,212$, $p\leq 0,05$), емоційним дискомфортом ($r=0,250$, $p\leq 0,05$) та домінуванням ($r=0,271$, $p\leq 0,05$). Таким чином, чим вищий рівень конфліктності підлітка, тим нижча його пристосованість у сім'ї, у сфері здоров'я та в емоційній сфері і тим вищий рівень його ворожості, зовнішнього контролю, домінування, емоційного дискомфорту та дезадаптивності та,

навпаки. Високий рівень конфліктності заважає підлітку будувати сприятливі стосунки з членами своєї сім'ї, оскільки він дуже запальний, образливий, недовірливий, схильний до підозрливості. Всі ці характеристики сприяють зниженню рівня адаптації підлітка у сімейній сфері, а й у сфері здоров'я й у емоційній сфері, підвищенню емоційного дискомфорту і дезадаптації загалом. Це пов'язано з тим, що підлітку з високим рівнем конфліктності властиво переживати негативні емоції, часто відчувати емоційну напругу, що може сприяти підвищенню емоційної нестабільності підлітка, знижувати здатність контролювати свої емоції та почуття та негативно відбиватися на стані його здоров'я. Але також можна стверджувати, що через те, що підліток ще недостатньо зрів емоційно, потребує, незважаючи на реакції емансипації, підтримки членів сім'ї, у свою чергу, і низький рівень пристосованості у сфері сім'ї, сприйняття сімейних взаємин як несприятливих, низька пристосованість у сфері здоров'я, що сприяє прояву дратівливості, емоційна нестійкість, труднощі контролю емоцій і емоційний дискомфорт можуть сприяти підвищенню конфліктності підлітка.

Наявність прямого взаємозв'язку конфліктності з ворожістю, мабуть, пов'язані з тим, що поняття мають на увазі те, що особистість переживає сильні негативні емоції. Вхідження схильності до уразливості як складової частини в конфліктність (відповідно до уявлень авторів опитувальника "Особистісна агресивність і конфліктність") пояснює прямий взаємозв'язок конфліктності та зовнішнього контролю особистості. Що рівень схильності підлітка до уразливості, то ймовірніше те, що він перекладатиме відповідальність за несприятливі події, які з ним, інших, звинувачувати оточуючих людей у неприємностях, що з ним (зовнішній контроль). У той же час і схильність підлітка перекладати відповідальність за своє життя на інших може сприяти підвищенню конфліктності, тому що людина із зовнішнім локусом контролю зазвичай звинувачує всіх і все (долю, обставини тощо), крім себе, якщо щось складається не так, як йому хотілося б.

Наявність прямої взаємозв'язку конфліктності з домінуванням у підлітків, з погляду, можна пояснити тим, що конфліктність як риса особистості підлітка може сприяти прояву домінування у його поведінці. Крім того, найчастіше підлітки, щоб завоювати авторитет лідера серед однолітків і зайняти вирішальні позиції використовують зухвалу, конфліктну поведінку, яка, на їхній погляд, демонструє їхню дорослість. З іншого боку, і високий рівень домінування підлітка, виявляючись як почуття переваги над іншими, прагнення бути першим і підкоряти собі інших, може сприяти підвищенню рівня конфліктності підлітка, особливо в ситуаціях, коли обставини не відповідають його вимогам та очікуванням.

Виходячи з аналізу описаних вище взаємозв'язків, можна стверджувати, що закономірним є наявність зворотного помірною взаємозв'язку конфліктності з інтернальністю ($r=-0,353$, $p\leq 0,01$) та зворотних слабких взаємозв'язків конфліктності з емоційним комфортом ($r=-0,273$, $p\leq 0,01$) та соціально-психологічною адаптацією в цілому ($r=-0,258$, $p\leq 0,01$): чим вищий рівень конфліктності підлітка, тим нижчий рівень його інтернальності, емоційного комфорту та соціально-психологічної адаптації загалом і, навпаки.

Також було досліджено наявність та характер взаємозв'язків між показниками агресивності та соціально-психологічної адаптації, з одного боку, та статтю та віком піддослідних, з іншого.

При аналізі даних, отриманих під час проведення кореляційних розрахунків, було виявлено такі результати. Існують зворотні помірні взаємозв'язки між статтю та почуттям провини ($r=-,392$, $p\leq 0,01$), ворожістю ($r=-0,343$, $p\leq 0,01$), шкалою "мужність-жіночність" ($r=-0,380$, $p\leq 0,01$), брехливістю ($r=-0,377$, $p\leq 0,01$) та прийняттям себе ($r=-0,300$, $p\leq 0,01$), а також зворотні слабкі взаємозв'язки між статтю та непрямую агресією ($r=-,212$, $p\leq 0,05$), образою ($r=-,231$, $p\leq 0,05$), вербальною агресією ($r=-,287$, $p\leq 0,01$), індексом ворожості ($r=-,230$, $p\leq 0,05$), адаптивністю ($r=-0,269$, $p\leq 0,01$) та внутрішнім контролем ($r=-0,257$, $p\leq 0,01$). Таким чином, у хлопців-підлітків нижчий рівень виразності почуття провини, брехливості, образи, прийняття

себе, непрямой та вербальної агресії, що відповідає даним про особливості агресивності хлопчиків і дівчаток-підлітків, внутрішнього контролю, ніж у дівчаток-підлітків; також вони менш ворожі і адаптивні, ніж дівчатка, у них більш виражені фемінні риси, ніж маскулінні, а в дівчатк навпаки.

В ході аналізу отриманих взаємозв'язків між віком та показниками агресивності та соціально-психологічної адаптації були отримані наступні результати: показник віку має прямий слабкий взаємозв'язок з емоційним комфортом ($r=0,215$, $p\leq 0,05$) та зворотний слабкий взаємозв'язок із пристосованістю в емоційній сфері ($r=-0,226$, $p\leq 0,05$). Таким чином, чим старший підліток, тим вищий рівень його емоційного комфорту та пристосованості в емоційній сфері (емоційна стабільність, хороший контроль своїх емоцій) і, навпаки, чим молодший підліток, тим нижчий рівень його емоційного комфорту та пристосованості в емоційній сфері. Ймовірно, такі взаємозв'язки обумовлені тим, що чим старшим стає підліток, тим вищим стає рівень його емоційної стабільності та зрілості.

Для того щоб з'ясувати, чи існують статеві та вікові відмінності за показниками агресивності та соціально-психологічної адаптації, було проведено статистичні розрахунки за допомогою критерію U – Манна-Уїтні. При аналізі даних, отриманих в результаті статистичних розрахунків було виявлено, що існують значні відмінності за статтю за шкалами непрямой та вербальної агресії, образи, почуття провини, ворожості, адаптивності, брехливості, прийняття себе, внутрішнього контролю та за шкалою "мужність-жіночність", а також тенденція до значних відмінностей за шкалою прийняття інших. Зокрема, у дівчат-підлітків вищий рівень непрямой та вербальної агресії, образи, почуття провини, ворожості та брехливості, ніж у хлопчиків-підлітків. Але в той же час у дівчат у порівнянні з хлопчиками вищий рівень адаптивності, що, ймовірно, пов'язано з тим, що у них вищий рівень внутрішнього контролю, прийняття себе та інших, ніж у хлопчиків-підлітків. У дівчат-підлітків вищий рівень мужності, схильності до чоловічих інтересів та занять, ніж у хлопчиків, ймовірно, це пов'язано з поширеною в сучасному

суспільстві тенденцією до емансипації жінок, їх прагненням до самостійності та незалежності, якою наслідують дівчатка-підлітки, які бажають почуватися і бути дорослими.

Значні відмінності за віком були виявлені лише за шкалами "емоційність" (D) та "ворожість" (E) опитувальника пристосованості Х. Белла. Було виявлено, що значення результатів за шкалами "емоційність" та "ворожість" вищі у молодших підлітків (11-13 років) у порівнянні зі старшими підлітками (14, 15 років). Таким чином, у старших підлітків у порівнянні з молодшими вищий рівень пристосованості в емоційній сфері: вони більш емоційно стабільні, можуть краще контролювати свої емоції та почуття, ніж молодші підлітки. У старших підлітків нижчий рівень ворожості: вони більш відкриті, привітні та терпимі до інших людей. Ймовірно, такі результати пов'язані з тим, що до 14-15 років більшість підлітків уже виходять із кризи, закінчуються гормональні перебудови, які можуть сприяти посиленню емоційної нестабільності; у підлітка з'являється більше життєвого досвіду, досвіду взаємин із людьми.

Також за допомогою U критерію Манна-Уїтні було вивчено наявність та характер відмінностей за показниками соціально-психологічної адаптації між підлітками, які мають низький, середній та високий рівень агресивності. Зокрема, між підлітками, що характеризуються високим та низьким рівнями агресивності, були виявлені значні відмінності за шкалами пристосованості в сім'ї (A), у сфері здоров'я (B) та у соціальній сфері (C), а також тенденція до відмінностей за шкалою "ворожість" (E): підлітки з високим рівнем агресивності менш пристосовані у сфері сім'ї (менше задоволені взаємовідносинами в сім'ї), здоров'я (мають більше проблем зі здоров'ям, більш іпохондрічні), ворожіші, ніж підлітки з низьким рівнем агресивності. Але водночас вони більш пристосовані у соціальній сфері: впевненіші у собі, активні при взаємодії з оточуючими, ніж підлітки з низьким рівнем агресивності. Ймовірно, це пов'язано з тим, що підліткам з низьким рівнем

агресивності не вистачає наполегливості, завзятості у досягненні своїх цілей, відстоюванні власних інтересів.

Підлітки з низьким та середнім рівнями агресивності мають значні відмінності за шкалами пристосованості в сім'ї (А), у сфері здоров'я (В) та в емоційній сфері (D). Підлітки з низьким рівнем агресивності більш пристосовані у вищезгаданих сферах, ніж підлітки із середнім рівнем агресивності: вони більш задоволені своїми взаєминами в сім'ї, сприймають їх як більш сприятливі, вони мають менше проблем зі здоров'ям, менш іпохондричні, більш емоційно стабільні. своїми емоціями та почуттями.

Значні відмінності між підлітками з високим та середнім рівнями агресивності були виявлені за шкалою субмісивності чи соціальної пристосованості (С): у підлітків з високим рівнем агресивності вищий рівень соціальної пристосованості: вони більш активні, незалежні та впевнені у собі в соціальних контактах, ніж підлітки із середнім рівнем агресивності. Ймовірно, такі результати пов'язані з тим, що підліток, наслідуючи зразки агресивної поведінки дорослих, які дуже поширені в сучасному суспільстві, почуваються дорослішими, незалежнішими і, як наслідок, більш впевненими в собі.

Таким чином, на основі аналізу даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження проблеми взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків, можна зробити такі висновки. Існує взаємозв'язок між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків: чим вища виразність агресивності та різних її форм (непрямої агресії, роздратування, образи, підозрливості та ін.), тим нижчий рівень адаптації підлітків у різних сферах життєдіяльності (родина, здоров'я, соціальні контакти, емоційний комфорт, прийняття себе та інших, інтернальність та ін). Виняток становлять прямі взаємозв'язки вербальної агресії та негативізму з високим рівнем виразності показників соціально-психологічної адаптації. Більшість підлітків мають середній рівень вираженості показників агресивності та соціально-психологічної адаптації.

Було виявлено значні відмінності за показниками агресивності та соціально-психологічної адаптації між випробуваними за параметрами статі, віку та ступеня виразності агресивності.

Висновки по розділу 2.

метою емпіричного дослідження є вивчення взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків.

Емпіричне дослідження складалося з трьох етапів:

1 етап - діагностика станів агресивності та ворожості підлітків (опитувач агресивності А. Басса та А. Дарки; опитувальник "Особистісна агресивність і конфліктність").

2 етап – діагностика стану соціально-психологічної адаптації піддослідних (опитувач діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда; опитувальник пристосованості Х. Белла).

3 етап - виявлення наявності та характеру взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків, а також наявності та характеру відмінностей за досліджуваними показниками (коефіцієнт рангової кореляції r - Спірмена та U критерій Манна-Уїтні).

Більшість підлітків мають середній рівень показників агресивності та ворожості. Найбільше підлітків мають високий рівень підозрливості і роздратування, і навіть агресивності загалом і низький рівень негативізму, ворожості та образи. Найменша кількість підлітків мають високий рівень негативізму, почуття провини, фізичної та непрямой агресії та низький рівень підозрливості та вербальної агресії.

Більшість підлітків мають середній рівень виразності позитивної та негативної агресивності, конфліктності та їх складових. При аналізі розподілу досліджуваних за низьким і високим рівнями досліджуваних показників було встановлено, що більшість підлітків мають низький рівень конфліктності, позитивної агресивності та схильності до запальності та високий рівень схильності до непоступливості, підозрливості та компромісу. Найменша кількість піддослідних характеризуються низьким рівнем схильності до непоступливості та нетерпіння до думки інших та високим рівнем схильності до запальності та наступальності.

Більшість випробуваних мають середній рівень виразності показників пристосованості у різних сферах життєдіяльності. При аналізі розподілу досліджуваних за низьким і високим рівнем досліджуваних показників, було виявлено, що більшість підлітків мають низький рівень пристосованості у сфері здоров'я та в емоційній сфері, а також високий рівень ворожості, пристосованості у соціальній сфері та у сфері сім'ї. Невелика кількість піддослідних мають низький рівень ворожості та високий рівень пристосованості в емоційній сфері та у сфері здоров'я.

Аналіз отриманих під час первинної обробки даних показує, що більшість піддослідних мають середній рівень вираженості показників соціально-психологічної адаптації. У ході аналізу розподілу досліджуваних за низьким і високим рівнями досліджуваних показників було виявлено, що більшість підлітків мають низький рівень адаптивності та емоційного комфорту та високий рівень емоційного дискомфорту, неприйняття себе та неприйняття інших. Невелика кількість піддослідних характеризуються низьким рівнем виразності ескапізму та домінування та високим рівнем брехливості, внутрішнього контролю та відомості.

Аналізуючи отримані результати, можна зробити висновки про те, що образа як почуття заздрощів і ненависті стосовно оточуючих за дійсні та вигадані дії заважає підліткам налагоджувати стосунки з членами своєї сім'ї, підвищує рівень дезадаптивності загалом. Скривджений підліток звинувачує у всіх своїх неприємностях оточуючих, у тому числі й членів своєї сім'ї (зовнішній контроль), але тільки не самого себе, підозріло і недовірливо (вороже) ставиться до оточуючих. Але відчуваючи образу і, як наслідок, негативні емоції, підліток не відчувається комфортно в емоційному плані, він відчуває емоційний дискомфорт. Чим вищий рівень образи підлітка, що він більш уразливий, тим гірше він пристосований в емоційній сфері, тим складніше йому контролювати свої емоції, особливо в критичних ситуаціях (наприклад, при зустрічі з людиною, яку він вважає своїм кривдником). У той же час і ворожий настрій щодо оточуючих, низька здатність контролювати свої

емоції, емоційний дискомфорт, зовнішній контроль і дезадаптивність сприятимуть пошуку підлітком винних у його неблагополучному становищі і, своєю чергою, підвищенню рівня образи. Також і переживання підлітком сімейних взаємин як неблагополучних може зумовити те, що підліток ображатиметься на членів своєї сім'ї, звинувачуватиме їх у тому дискомфорті, який він переживає у сімейній сфері.

Існує взаємозв'язок між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків: чим вища виразність агресивності та різних її форм (непрямої агресії, роздратування, образи, підозрілості та ін.), тим нижчий рівень адаптації підлітків у різних сферах життєдіяльності (родина, здоров'я, соціальні контакти, емоційний комфорт, прийняття себе та інших, інтернальність та ін). Виняток становлять прямі взаємозв'язки вербальної агресії та негативізму з високим рівнем виразності показників соціально-психологічної адаптації. Більшість підлітків мають середній рівень вираженості показників агресивності та соціально-психологічної адаптації. Було виявлено значні відмінності за показниками агресивності та соціально-психологічної адаптації між випробуваними за параметрами статі, віку та ступеня виразності агресивності.

РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА РОЗВИТКУ АДАПТАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ В КОНТЕКСТІ ЗНИЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ

3.1. Мета програми розвитку адаптації у підлітків в контексті зниження агресивності

Метою програми є створення умов для успішного соціально-психологічного розвитку підлітків, забезпечення їхньої ефективної адаптації в суспільстві та підтримка позитивних змін у їхньому поведінковому спектрі.

Критерії ефективності реалізації програми

- 1 зниження рівня агресивності. Поведінкові прояви: Спостереження та аналіз конкретних випадків агресивної поведінки підлітків. Індикатори фізичної та вербальної агресії: вимірювання кількісних та якісних змін у виявленні фізичної та вербальної агресії.
- 2 покращення соціальної адаптації. Здатність до взаємодії: Оцінка змін у навичках взаємодії, сприянні створенню позитивних міжособистісних відносин. Сприйняття соціального середовища. Аналіз усвідомлення та адаптації до соціального оточення підлітками.
- 3 підвищення рівня емоційного благополуччя. Зниження рівня стресу та тривожності: Вимірювання кількісних змін у рівні стресу та тривожності серед учасників програми. Позитивні зміни у депресивних симптомах: Спостереження за змінами у проявах депресії серед підлітків.
- 4 Активна участь у соціальних заходах. Участь у громадських заходах. Фіксація та оцінка активності підлітків у громадському та культурному житті. Сприяння груповій взаємодії. Вивчення здатності підлітків до співпраці та взаємодії з ровесниками.
- 5 розвиток конфліктних навичок. Ефективність вирішення конфліктів: Оцінка змін у стратегіях та методах вирішення конфліктів у підлітків. Позитивна динаміка у групових ситуаціях. Спостереження за ефективністю взаємодії в групових ситуаціях.

6 участь у навчальних заходах. Академічні досягнення: Визначення покращень у навчальних результативностях та участі у навчальному процесі. Мотивація до навчання. Спостереження за рівнем мотивації та інтересу підлітків до навчальних зусиль.

7 Позитивна зміна самооцінки та відчуття власної компетентності. Розвиток самосвідомості: Спостереження за змінами у сприйнятті себе та формування позитивного відношення до власної особистості. Збільшення впевненості у власних силах: Оцінка зростання рівня впевненості у власних здібностях та компетентності.

Принципи програми:

- індивідуалізація та персоналізація. Кожен учасник програми має унікальні потреби та особливості. Програма враховує індивідуальні риси особистості для ефективного підходу до кожного підлітка,

- партнерство та залучення спільноти. Програма активно співпрацює з батьками, вчителями та іншими членами спільноти. Залучення оточуючих допомагає створити підтримуюче середовище для підлітків,

- науковий підхід. Розвиток програми базується на наукових дослідженнях з галузі агресії та соціально-психологічної адаптації. Використання доказаних методів сприяє ефективній роботі програми,

- поступовість та контингентність. Програма враховує поступовий розвиток учасників та адаптується до їхніх потреб на різних етапах. Контингентність дозволяє реагувати на зміни та виклики,

- розвиток соціальних навичок. Програма акцентує на розвитку ключових соціальних навичок, таких як емпатія, співпраця та вирішення конфліктів, що сприяє покращенню взаємин та зменшенню агресивності.

- підтримка емоційного здоров'я. Програма враховує важливість емоційного благополуччя та надає учасникам інструменти для розуміння та ефективного керування своїми емоціями,

– гнучкість та адаптивність. Здатність програми адаптуватися до змін у соціальному та освітньому середовищі. Гнучкість дозволяє враховувати нові тенденції та висновки досліджень,

– активна участь та співпраця. Учасники програми активно залучаються у власний розвиток. Взаємодія між учасниками та фасилітаторами створює позитивну групову динаміку,

– створення безпечного середовища. Програма надає безпечне та довірче середовище для відкритого обговорення та взаємодії, сприяючи позитивним змінам у підлітків,

– постійна оцінка та коригування. Регулярна оцінка прогресу учасників та адаптація програми відповідно до отриманих результатів. Постійне вдосконалення для досягнення максимальної ефективності.

3.2. Елементи програми розвитку адаптації у підлітків в контексті зниження агресивності

До основних елементів програми розвитку адаптації у підлітків в контексті зниження агресивності:

1. оцінка потреб та ризиків. Проведення індивідуальних психологічних тестів та інтерв'ю для визначення основних потреб та ризикованих факторів,

2. тренінг соціальних навичок. Розробка програми, що включає ролеві вправи для вивчення конкретних соціальних навичок, таких як емпатія, адекватна комунікація тощо.

Мета: забезпечення підліткам необхідного рівня соціальних навичок для успішної взаємодії в суспільстві, розвитку емпатії, адекватної комунікації та вирішення конфліктів.

Основні елементи:

- емпатія та розуміння інших. Пояснення важливості сприйняття почуттів та перспектив інших людей. Рольові вправи, спрямовані на відтворення різних ситуацій та відчуття інших,
- активне слухання. Навчання активному слуханню та важливості висловлення власних думок за допомогою практичних завдань,
- невербальна комунікація. Розкриття та вивчення різних аспектів невербальної комунікації, таких як міміка, жести та тілесна мова,
- конструктивне висловлення емоцій. Тренування методів конструктивного висловлення емоцій для підтримання позитивних відносин та запобігання конфліктам,
- вирішення конфліктів. Пояснення стратегій вирішення конфліктів та рольові ігри для вправи навичок у вирішенні різноманітних конфліктних ситуацій,
- групова взаємодія. Організація групових вправ, що сприяють розвитку вмінь співпраці, роботи в команді та взаємодії з різними особистостями,
- комунікація в мережі та соціальних медіа. Навчання безпечному та етичному використанню інтернету та соціальних мереж, розвиток критичного мислення,
- співпраця та лідерство. Розвиток навичок лідерства та співпраці через групові завдання та проекти,
- спілкування з різними культурами. Ознайомлення з культурною різноманітністю та розвиток умінь взаємодії з людьми різних культур та традицій.
- оцінка та підтримка. Забезпечення системи обговорення результатів, позитивного підкріплення та взаємної підтримки учасників тренінгу,

3. сесії емоційного розвитку. Проведення практичних занять, які включають в себе медитацію, вираження емоцій через мистецтво, щоб розвивати емоційну грамотність,

4. групова терапія та взаємопідтримка. Організація регулярних групових сесій для обговорення конкретних ситуацій, спільна робота над вирішенням проблем та підтримка одне одного,

5. робота з родинами та шкільним середовищем. Впровадження тренінгів для батьків з питань виховання. Співпраця з навчальними закладами для створення сприятливого навчального середовища,

6. тренінг конфліктології та розв'язання конфліктів. Організація тренінгів для розвитку навичок конфліктології, включаючи ролеві гри та тренування ефективних методів вирішення конфліктів.

Мета: Надання учасникам інструментів та навичок для ефективного управління конфліктами, розуміння їхніх причин та виявлення конструктивних рішень.

Ключові Елементи:

– аналіз конфліктів. Ознайомлення з теорією конфліктів, їх класифікацією та виявленням основних причин. Визначення важливості управління конфліктами та їхнього позитивного впливу,

– сприйняття та емоційний інтелект. Тренування умінь емпатії та розуміння власних та інших емоцій у конфліктних ситуаціях,

– стратегії управління конфліктами. Навчання різноманітних стратегій врегулювання конфліктів: компроміс, співпраця, ухилення, конкуренція та універсалізм. Порівняння та вибір оптимальної стратегії в конкретних ситуаціях,

– ефективна комунікація. Розкриття важливості чіткої та ефективної комунікації для запобігання та вирішення конфліктів,

– вправи на розвиток навичок активного слухання та висловлення власних думок,

- розв'язання конфліктів у групах. Організація групових вправ та сценаріїв для вирішення конфліктів у колективі,
- тимчасове формування команд для роботи над спільними вирішеннями.
- критичне мислення та аналіз ситуацій. Розвиток умінь критичного мислення при визначенні ситуацій та пошуку оптимальних виходів з конфліктних ситуацій,
- сприйняття різниць. Ознайомлення з позитивним впливом різноманітності та різниць на розв'язання конфліктів,
- тренування в униканні стереотипів та негативних уявлень,
- медіація та посередництво. Вивчення основ медіації та навичок посередництва для сприяння мирному вирішенню суперечок,
- стресостійкість в конфліктах. Розвиток стресостійкості та регулювання в умовах конфліктів,
- практичні вправи та рольові ігри. Застосування отриманих знань у практиці через рольові ігри та вправи з реальними ситуаціями конфліктів.

Цей тренінг спрямований на розвиток учасників як компетентних конфліктологів, здатних управляти та розв'язувати конфлікти з користю для всіх сторін.

7. медіація та посередництво. Тренінги та семінари, що допомагають учасникам освоювати принципи медіації та навички посередництва для розв'язання конфліктів. Елементи тренінгу:

- знайомство з принципами медіації та посередництва. Ознайомлення з основними термінами та концепціями медіації. Розкриття ролі посередника в процесі вирішення конфліктів,
- етапи медіаційного процесу. Детальний аналіз етапів взаємодії сторін у процесі медіації. Вивчення технік та стратегій сприяння активної участі конфліктуючих сторін,

– навички активного слухання. Розвиток навичок активного слухання для повного розуміння позицій кожної зі сторін, вправи та ролеві сценарії для тренування цих навичок,

– побудова довіри. Вивчення методів та практик для створення довіри між конфліктуючими сторонами,

– акцент на важливості емпатії та відкритості,

– розвиток критичного мислення. Тренування учасників на розвиток критичного мислення для об'єктивної оцінки ситуації. Аналіз альтернативних варіантів рішень та їхніх можливих наслідків,

– культура згоди та взаєморозуміння. Вивчення як культура згоди сприяє ефективному розв'язанню конфліктів. Роль культурних аспектів у медіації.

– психологічна безпека в процесі медіації. Розуміння психологічних аспектів конфлікту та їхнього впливу на процес медіації. Засоби забезпечення психологічної безпеки всіх учасників,

– рольові ігри та симуляції. Використання рольових ігор для симуляції реальних конфліктних ситуацій. Аналіз та обговорення реакцій учасників на різні стратегії медіації,

– психологічні аспекти вирішення конфліктів. Вивчення психології рішень та прийняття конструктивних вирішень. Техніки розвитку позитивного психологічного впливу на учасників,

– етика та професійні стандарти медіації. Ознайомлення з етичними принципами медіації. Сприяння формуванню високих професійних стандартів серед учасників.

Цей тренінг має на меті забезпечити учасникам не лише теоретичні знання, але й практичні навички для успішного ведення медіаційних процесів та посередництва у різних конфліктних ситуаціях.

8. спорт та фізична активність. Впровадження регулярних тренувань та занять з фізичної активності для каналізації енергії та покращення фізичного та психічного здоров'я,

9. техніки саморегуляції. Навчання та практика різних технік саморегуляції, таких як глибоке дихання та релаксація, для ефективного управління стресом,

10. психологічна підтримка. Надання можливості для індивідуальних консультацій з психологом та участь у групових сесіях для обговорення особистих труднощів.

Висновки по розділу 3.

етою програми є створення умов для успішного соціально-психологічного розвитку підлітків, забезпечення їхньої ефективної адаптації в суспільстві та підтримка позитивних змін у їхньому поведінковому спектрі.

Критерії ефективності реалізації програми

1. зниження рівня агресивності. Поведінкові прояви: Спостереження та аналіз конкретних випадків агресивної поведінки підлітків. Індикатори фізичної та вербальної агресії: вимірювання кількісних та якісних змін у виявленні фізичної та вербальної агресії.

2. покращення соціальної адаптації. Здатність до взаємодії: Оцінка змін у навичках взаємодії, сприянні створенню позитивних міжособистісних відносин. Сприйняття соціального середовища. Аналіз усвідомлення та адаптації до соціального оточення підлітками.

3. підвищення рівня емоційного благополуччя. Зниження рівня стресу та тривожності: Вимірювання кількісних змін у рівні стресу та тривожності серед учасників програми. Позитивні зміни у депресивних симптомах: Спостереження за змінами у проявах депресії серед підлітків.

4. Активна участь у соціальних заходах. Участь у громадських заходах. Фіксація та оцінка активності підлітків у громадському та культурному житті.

Сприяння груповій взаємодії. Вивчення здатності підлітків до співпраці та взаємодії з ровесниками.

5. розвиток конфліктних навичок. Ефективність вирішення конфліктів: Оцінка змін у стратегіях та методах вирішення конфліктів у підлітків. Позитивна динаміка у групових ситуаціях. Спостереження за ефективністю взаємодії в групових ситуаціях.

6. участь у навчальних заходах. Академічні досягнення: Визначення покращень у навчальних результативностях та участі у навчальному процесі.

Мотивація до навчання. Спостереження за рівнем мотивації та інтересу підлітків до навчальних зусиль.

7. Позитивна зміна самооцінки та відчуття власної компетентності. Розвиток самосвідомості: Спостереження за змінами у сприйнятті себе та формування позитивного відношення до власної особистості. Збільшення впевненості у власних силах: Оцінка зростання рівня впевненості у власних здібностях та компетентності.

До основних елементів програми розвитку адаптації у підлітків в контексті зниження агресивності:

1. оцінка потреб та ризиків. Проведення індивідуальних психологічних тестів та інтерв'ю для визначення основних потреб та ризикованих факторів,

2. тренінг соціальних навичок. Розробка програми, що включає ролеві вправи для вивчення конкретних соціальних навичок, таких як емпатія, адекватна комунікація тощо.

3. сесії емоційного розвитку. Проведення практичних занять, які включають в себе медитацію, вираження емоцій через мистецтво, щоб розвивати емоційну грамотність,

4. групова терапія та взаємопідтримка. Організація регулярних групових сесій для обговорення конкретних ситуацій, спільна робота над вирішенням проблем та підтримка одне одного,

5. робота з родинами та шкільним середовищем. Впровадження тренінгів для батьків з питань виховання. Співпраця з навчальними закладами для створення сприятливого навчального середовища,

6. тренінг конфліктології та розв'язання конфліктів. Організація тренінгів для розвитку навичок конфліктології, включаючи ролеві гри та тренування ефективних методів вирішення конфліктів.

7. медіація та посередництво. Тренінги та семінари, що допомагають учасникам освоювати принципи медіації та навички посередництва для розв'язання конфліктів.

8. спорт та фізична активність. Впровадження регулярних тренувань та занять з фізичної активності для каналізації енергії та покращення фізичного та психічного здоров'я,

9. техніки саморегуляції. Навчання та практика різних технік саморегуляції, таких як глибоке дихання та релаксація, для ефективного управління стресом,

10. психологічна підтримка. Надання можливості для індивідуальних консультацій з психологом та участь у групових сесіях для обговорення особистих труднощів.

ВИСНОВКИ

снує безліч визначень агресії, але жодне з них не є вичерпним і загальноприйнятим. Тим не менш, в даний час все більше стверджується уявлення про агресію як про мотивовані зовнішні дії, що порушують норми та правила співіснування, завдають шкоди, завдають болю та страждань людям. Різні автори виділяють різні види та форми агресивної поведінки, по-різному трактують її природу. Багато вчених поділяють агресію як форму поведінки та агресивність як психічну властивість особистості, що виражає готовність до агресивних дій щодо іншого та схильність особистості сприймати та інтерпретувати поведінку іншого як ворожу.

Агресивність в особистісних характеристиках підлітків формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволеність своїм становищем у суспільстві, що і проявляється у відповідній поведінці. Однією з форм агресивної поведінки у підлітків є аутоагресія, яка є деструктивною, саморуйнівною поведінкою. Вона має зв'язку з низкою характерологічних особливостей особистості. Так, рівень аутоагресії позитивно корелює з інтраверсією, педантичністю, з депресивністю, невротичністю, але негативно пов'язаний з демонстративністю особистості, з рівнем загальної самооцінки та з окремими її парціальними складовими: чим вище аутоагресія особистості, тим нижча самооцінка власних когнітивних здібностей, нижча самооцінка власного тіла, власної здатності до самостійності, автономності поведінки та діяльності. Рівень аутоагресії негативно корелює із товариськістю та позитивно із сором'язливістю .

Агресія у поведінці підлітків переважно є формою протесту проти нерозуміння дорослих, результатом невдоволення своїм становищем у суспільстві. Витоками агресивності підлітків є негативні взаємини у сім'ї та з оточуючими людьми. Рівень агресивності має тісний зв'язок із характерологічними особливостями особистості підлітка, з його самооцінкою, а також з тим, наскільки самооцінка збігається із зовнішньою оцінкою

особистості підлітка. Багатьма дослідниками також виділяються вікові та статеві особливості прояви агресії у дітей підліткового віку.

нормальна адаптація - призводить до стійкої пристосованості особистості типових проблемних ситуаціях без патологічних змін її структури і порушення норм тієї соціальної групи, у якій протікає цей процес. Нормальна адаптація особи має такі підвиди: захисна соціально-психологічна адаптація, незахисна та змішана захисно-незахисна адаптація. Модель нормальної захисної соціальної адаптації здійснюється з допомогою захисних механізмів (агресії, раціоналізації, проєкції, регресії та інших.). Модель незахисної адаптації здійснюється за допомогою пізнавальних процесів, процесів цілепокладання, групових соціально-психологічних механізмів вирішення завдань, різних форм соціальної поступливості, процесів спілкування та обміну інформацією, інтелектуалізації індивідуального життєвого досвіду та ін. В умовах реальної життєдіяльності людина використовує сукупність тобто. виділяється змішаний захисно-незахисний тип адаптації.

Розглядаючи соціальну адаптацію як наслідок можна стверджувати про:

а) високий оптимальний рівень адаптованості, який характеризується найбільш оптимальною включеністю особистості до діяльності та спілкування. Цьому рівню відповідають показники високої активності та дисципліни, досить високий соціометричний статус, висока суспільна активність, позитивна тональність настрою, незначна вираженість психоемоційної напруги, відсутність неконструктивних реакцій пристосування та невротичних реакцій, низькі показники тривожності;

б) високий надлишковий рівень адаптованості, що характеризується високою включеністю особистості до діяльності та спілкування, але досягнутою ціною надвисоких, надмірних емоційних витрат. Цьому рівню відповідають показники високої активності та дисципліни, високий соціометричний статус, високий рівень реалізації внутрішнього потенціалу, переважання колективістських мотивів, значні коливання тональності

настрою, використання в поодиноких випадках неконструктивних реакцій пристосування, середні оцінки показників тривожності та емоційності;

в) низький рівень адаптованості особистості передбачає наявність задовільної активності та дисципліни, низьких оцінок соціометричного статусу та ступеня реалізації внутрішнього потенціалу, переважання престижних моментів у мотивації провідної діяльності, низький ступінь виразності колективістських мотивів, позитивну тональність настрою, середній ступінь виразності психоемоційних реакцій;

г) рівень дезадаптації особистості характеризується низькими показниками у навчанні, дисципліні, громадській активності, параметрами соціометричного статусу, оцінками представленості колективістських мотивів, негативною тональністю настрою, середніми оцінками виразності невротичних реакцій, що мають тенденцію до підвищення.

Соціально-психологічна адаптація завжди характеризується активністю особистості стосовно середовищі, здатністю до продуктивної життєдіяльності у тому суспільстві, до якого вона належить, готовністю до пошуку адекватних способів життєдіяльності. Соціально-психологічна адаптація може розглядатися, з одного боку, як процес, з другого, як наслідок, її показники можуть характеризуватися адаптованістю чи дезадаптацією особистості. У процесі соціально-психологічної адаптації людина прагне досягти гармонії між внутрішніми та зовнішніми умовами життя та діяльності. У міру її здійснення підвищується адаптованість особи. Своєрідність адаптації особистості визначається як її індивідуальними потребами, можливостями, характером адаптивної ситуації, так і специфікою вимог, усім різноманіттям особливостей суспільства, в якому вона функціонує.

ослідники відзначають, що існує взаємозв'язок між агресивністю підлітка та рівнем його соціально-психологічної адаптації. Так, позитивна, конструктивна агресія сприяє соціально-психологічній адаптації, тоді як прояви негативної, деструктивної агресивності, навпаки, посилюють дезадаптацію особистості. Використання підлітком лише агресії для адаптивних цілей є

псевдоадаптацією, оскільки така поведінка має короточасний ефект у вирішенні проблем адаптації і надалі закріплює агресивні стратегії поведінки, які традиційно сприймаються в суспільстві як дезадаптивні.

метою емпіричного дослідження є вивчення взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків.

Для досягнення мети дослідження було поставлено такі емпіричні завдання:

- вивчити вираженість агресивності у підлітків та визначити форми агресивних та ворожих реакцій;
- дослідити виразність показників соціально-психологічної адаптації у підлітків;
- виявити наявність та характер взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у піддослідних;
- вивчити статеві та вікові відмінності у вираженості показників агресивності та ворожості, а також показників соціально-психологічної адаптації у підлітків;
- дослідити наявність та характер відмінностей між підлітками, що характеризуються низьким, середнім та високим рівнями агресивності.

Емпіричне дослідження складалося з трьох етапів:

1 етап - діагностика станів агресивності та ворожості підлітків (опитувач агресивності А. Басса та А. Дарки; опитувальник "Особистісна агресивність і конфліктність").

2 етап – діагностика стану соціально-психологічної адаптації піддослідних (опитувач діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда; опитувальник пристосованості Х. Белла).

3 етап - виявлення наявності та характеру взаємозв'язку агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків, а також наявності та характеру відмінностей за досліджуваними показниками (коефіцієнт рангової кореляції r - Спірмена та U критерій Манна-Уїтні).

більшість підлітків мають середній рівень показників агресивності та

ворожості. Найбільше підлітків мають високий рівень підозрілості і роздратування, і навіть агресивності загалом і низький рівень негативізму, ворожості та образи. Найменша кількість підлітків мають високий рівень негативізму, почуття провини, фізичної та непрямой агресії та низький рівень підозрілості та вербальної агресії.

Більшість підлітків мають середній рівень виразності позитивної та негативної агресивності, конфліктності та їх складових. При аналізі розподілу досліджуваних за низьким і високим рівнями досліджуваних показників було встановлено, що більшість підлітків мають низький рівень конфліктності, позитивної агресивності та схильності до запальності та високий рівень схильності до непоступливості, підозрілості та компромісу. Найменша кількість піддослідних характеризуються низьким рівнем схильності до непоступливості та нетерпіння до думки інших та високим рівнем схильності до запальності та наступальності.

Більшість випробуваних мають середній рівень виразності показників пристосованості у різних сферах життєдіяльності. При аналізі розподілу досліджуваних за низьким і високим рівнем досліджуваних показників, було виявлено, що більшість підлітків мають низький рівень пристосованості у сфері здоров'я та в емоційній сфері, а також високий рівень ворожості, пристосованості у соціальній сфері та у сфері сім'ї. Невелика кількість піддослідних мають низький рівень ворожості та високий рівень пристосованості в емоційній сфері та у сфері здоров'я.

Аналіз отриманих під час первинної обробки даних показує, що більшість піддослідних мають середній рівень вираженості показників соціально-психологічної адаптації. У ході аналізу розподілу досліджуваних за низьким і високим рівнями досліджуваних показників було виявлено, що більшість підлітків мають низький рівень адаптивності та емоційного комфорту та високий рівень емоційного дискомфорту, неприйняття себе та неприйняття інших. Невелика кількість піддослідних характеризуються низьким рівнем

виразності ескапізму та домінування та високим рівнем брехливості, внутрішнього контролю та відомості.

Аналізуючи отримані результати, можна зробити висновки про те, що образа як почуття заздрощів і ненависті стосовно оточуючих за дійсні та вигадані дії заважає підліткам налагоджувати стосунки з членами своєї сім'ї, підвищує рівень дезадаптивності загалом. Скривджений підліток звинувачує у всіх своїх неприємностях оточуючих, у тому числі й членів своєї сім'ї (зовнішній контроль), але тільки не самого себе, підозріло і недовірливо (вороже) ставиться до оточуючих. Але відчуваючи образу і, як наслідок, негативні емоції, підліток не відчувається комфортно в емоційному плані, він відчуває емоційний дискомфорт. Чим вищий рівень образи підлітка, що він більш уразливий, тим гірше він пристосований в емоційній сфері, тим складніше йому контролювати свої емоції, особливо в критичних ситуаціях (наприклад, при зустрічі з людиною, яку він вважає своїм кривдником). У той же час і ворожий настрій щодо оточуючих, низька здатність контролювати свої емоції, емоційний дискомфорт, зовнішній контроль і дезадаптивність сприятимуть пошуку підлітком винних у його неблагополучному становищі і, своєю чергою, підвищенню рівня образи. Також і переживання підлітком сімейних взаємин як неблагополучних може зумовити те, що підліток ображатиметься на членів своєї сім'ї, звинувачуватиме їх у тому дискомфорті, який він переживає у сімейній сфері.

Існує взаємозв'язок між агресивністю та соціально-психологічною адаптацією у підлітків: чим вища виразність агресивності та різних її форм (непрямої агресії, роздратування, образи, підозрливості та ін.), тим нижчий рівень адаптації підлітків у різних сферах життєдіяльності (родина, здоров'я, соціальні контакти, емоційний комфорт, прийняття себе та інших, інтернальність та ін). Виняток становлять прямі взаємозв'язки вербальної агресії та негативізму з високим рівнем виразності показників соціально-психологічної адаптації. Більшість підлітків мають середній рівень вираженості показників агресивності та соціально-психологічної адаптації.

Було виявлено значні відмінності за показниками агресивності та соціально-психологічної адаптації між випробуваними за параметрами статі, віку та ступеня виразності агресивності.

етою програми є створення умов для успішного соціально-психологічного розвитку підлітків, забезпечення їхньої ефективної адаптації в суспільстві та підтримка позитивних змін у їхньому поведінковому спектрі.

Критерії ефективності реалізації програми

1. зниження рівня агресивності. Поведінкові прояви: Спостереження та аналіз конкретних випадків агресивної поведінки підлітків. Індикатори фізичної та вербальної агресії: вимірювання кількісних та якісних змін у виявленні фізичної та вербальної агресії.

2. покращення соціальної адаптації. Здатність до взаємодії: Оцінка змін у навичках взаємодії, сприянні створенню позитивних міжособистісних відносин. Сприйняття соціального середовища. Аналіз усвідомлення та адаптації до соціального оточення підлітками.

3. підвищення рівня емоційного благополуччя. Зниження рівня стресу та тривожності: Вимірювання кількісних змін у рівні стресу та тривожності серед учасників програми. Позитивні зміни у депресивних симптомах: Спостереження за змінами у проявах депресії серед підлітків.

4. Активна участь у соціальних заходах. Участь у громадських заходах. Фіксація та оцінка активності підлітків у громадському та культурному житті.

Сприяння груповій взаємодії. Вивчення здатності підлітків до співпраці та взаємодії з ровесниками.

5. розвиток конфліктних навичок. Ефективність вирішення конфліктів: Оцінка змін у стратегіях та методах вирішення конфліктів у підлітків. Позитивна динаміка у групових ситуаціях. Спостереження за ефективністю взаємодії в групових ситуаціях.

6. участь у навчальних заходах. Академічні досягнення: Визначення покращень у навчальних результативностях та участі у навчальному процесі.

Мотивація до навчання. Спостереження за рівнем мотивації та інтересу підлітків до навчальних зусиль.

7. Позитивна зміна самооцінки та відчуття власної компетентності. Розвиток самосвідомості: Спостереження за змінами у сприйнятті себе та формування позитивного відношення до власної особистості. Збільшення впевненості у власних силах: Оцінка зростання рівня впевненості у власних здібностях та компетентності.

о основних елементів програми розвитку адаптації у підлітків в контексті зниження агресивності:

1. оцінка потреб та ризиків. Проведення індивідуальних психологічних тестів та інтерв'ю для визначення основних потреб та ризикованих факторів,

2. тренінг соціальних навичок. Розробка програми, що включає ролеві вправи для вивчення конкретних соціальних навичок, таких як емпатія, адекватна комунікація тощо.

3. сесії емоційного розвитку. Проведення практичних занять, які включають в себе медитацію, вираження емоцій через мистецтво, щоб розвивати емоційну грамотність,

4. групова терапія та взаємопідтримка. Організація регулярних групових сесій для обговорення конкретних ситуацій, спільна робота над вирішенням проблем та підтримка одне одного,

5. робота з родинами та шкільним середовищем. Впровадження тренінгів для батьків з питань виховання. Співпраця з навчальними закладами для створення сприятливого навчального середовища,

6. тренінг конфліктології та розв'язання конфліктів. Організація тренінгів для розвитку навичок конфліктології, включаючи ролеві гри та тренування ефективних методів вирішення конфліктів.

7. медіація та посередництво. Тренінги та семінари, що допомагають учасникам освоювати принципи медіації та навички посередництва для розв'язання конфліктів.

8. спорт та фізична активність. Впровадження регулярних тренувань та занять з фізичної активності для каналізації енергії та покращення фізичного та психічного здоров'я,

9. техніки саморегуляції. Навчання та практика різних технік саморегуляції, таких як глибоке дихання та релаксація, для ефективного управління стресом,

10. психологічна підтримка. Надання можливості для індивідуальних консультацій з психологом та участь у групових сесіях для обговорення особистих труднощів.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Андросович К. А. Аналіз емпіричного вивчення соціальної адаптації учнів професійно-технічних навчальних закладів [Текст] / К. А. Андросович // Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2015. № 5 (36). С. 42-45
- Андросович К. А. Аналіз результативності програми соціальної адаптації [Текст] / К. А. Андросович // Наука і освіта : наук.-практ. журнал Південного наукового центру НАПН України. – Одеса : Південноукраїнський НПУ ім. К. Д. Ушинського. 2014. № 5 (СХХІІ) С. 112–118.
- Андросович К. А. Аналіз сутності та змісту соціальних аспектів адаптації особистості / К. А. Андросович // Зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні тенденції розвитку світової психологічної та педагогічної практики». 26–27 груд. 2014 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. С. 39–45.
- Андросович К. А. Особливості соціальної адаптації першокурсників в залежності від соціального статусу [Текст] / К. А. Андросович // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Луганськ : Ноулідж, 2014. № 3 (35). С. 13–18.
- Аранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. Психолог. 2005. № 36. С. 17-24.
- Афталовська Н. Я. Агресивна поведінка підлітків. Шкільному психологу усе для роботи. 2010. № 6. С. 9–11.
- Безпалько О. В. Соціальна педагогіка та соціальна робота у сучасному освітологічному просторі / О. В. Безпалько // Освітологічний дискурс. - 2011. - № 1. С. 103-111.
- Бойко І. І. Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання [Текст] / І. І. Бойко // Психологія: зб. наук. пр. К. : НПУ. 1999. Вип. 2. С. 92–96.
- Бровць О.Б. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків. Педагогіка і психологія. 1997. №3. С.22-28.

уренніков Ю. А. Фактори адаптації студентів першого курсу до навчання у вищому технічному навчальному закладі [Текст] / Ю. А. Буренніков, І. В. Хом'юк // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2007. № 3. С. 93-

ікова психологія: навч. посібник / О. В. Алпатова. К. : НАУ, 2017. 140 с.

роздов О.Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Чернігів, 2003. 225 с.

ачмар, О. В. Вплив соціального макро- і мікросередовища на прояви агресивності особистості / О. В. Качмар // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії / ред. В. Г. Воронкова. - Запоріжжя, 2016. Вип.

ачанова Ю. В. Агресивність : аналіз теоретичних підходів / Ю. В. Качанова // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Соціологія. 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 29–32.

лочан Ю. В. Педагогічні умови соціальної адаптації учнів професійно-технічного навчального закладу [Текст] : автореф. дис. ... на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук / Ю. В. Клочан. Луганськ : 2009. 22 с.

равчук С.Л. Особливості агресивних проявів особистості в залежності від її гендерної ролі / С.Л. Кравчук Психологія: Зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К. 2000. - Вип. 3 (10). С. 87-92.

ульчинська О. І. Емоційна та інтелектуальна поведінка. К., 2003. 274 с.

евківська Г. П. Адаптація першокурсників в умовах вищого закладу освіти [Текст] : навч. посібн. / Г. П. Левківська, В. Є. Сорочинська, В. С. Штифурак. – К. : Либідь, 2008. 128 с.

оренц К. Агрессия: так называемое «зло»: Пер. с нім. : Прогресс; Универс. 1994. 272 с.

яхова І., Учитель О. Використання системного аналізу процесу адаптації студентів-першокурсників [Текст] / І. Ляхова, О. Учитель // Рідна школа. – 2001. № 1. С. 61–63.

амаєв Л. М., Дегтярьова Л. М., Добрик Л. О. Адаптація студентів-випускників

ліцею в умовах вузу [Текст] / Л. М. Мамаєв, Л. М. Дегтярєва, Л. О. Добрик // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. К., 1996. Вип. 16. С. 82–85.

аслоу А. Г. Мотивація і особистість. Євразія, 2009. 143 179 с.

ельниченко А.А. Гендерні особливості прояву агресивної поведінки серед підлітків. Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра спеціальності «Психологія». Національний авіаційний університет. Київ. 2022. 43 с.

ізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 педагогічна та вікова психологія / О. О. Мізерна. Київ. 2005. 24 с.

одляшаник В. В. Адаптаційний потенціал та професійне здоров'я особистості [Текст] / В. В. Подляшаник // Практична психологія та соціальна робота. –

озов В. Методики оцінки і самооцінки адаптивних індивідуально-психологічних властивостей особистості [Текст] / В. Розов // Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 7. С. 14–16.

аханюк С. Тренінг соціальної адаптації першокласників [Текст] / С. Саханюк // Практична психологія та соціальна робота. 2005. № 2. С. 91–99.

крипник В. Особливості перебігу та самосприйняття соціальнопсихологічної адаптації студентів-першокласників [Текст] / В. Скрипник // Психологія і суспільство. 2005. № 2. С. 87–93

рофимчук В. В. Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць. № 1 (13). 2018. С. 184-

ап Н. М. Агресивність дитини: за і проти / Н. М. Цап // Практична психологія та соціальна робота. 1999. №6. С. 12–13.

ільмак О. М. Психологічні детермінанти прояву агресії / О. М. Цільмак // Наука і освіта : наук.-практ. журнал. 2005. № 1-2. С. 38-41.

олаку А. І. Соціально-педагогічна робота з профілактики агресивності учнів

молодшого підліткового віку : автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр»: спец. 231 «Соціальна робота» / А. І. Чолаку , ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв. 2020. 17 с.

карлатюк К.І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці. Психологічні перспективи. Вип. 17. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. С. 273–280

угурова Т. Л. Психологічний інструментарій для діагностики адаптованості студентського юнацтва [Текст] / Т. Л. Шугурова; ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін. // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т. VII : Екологічна психологія. – Вип. 30. – С. 445–454.

угурова Т. Л. Соціалізація та адаптація особистості в умовах сучасного суспільства [Текст] / Т. Л. Шугурова; за ред. Н. Є. Завацької // Психологія культурно-дозвіллевої діяльності як чинника соціалізації особистості: монографія. Луганськ : Ноулідж, 2014. С. 6–13.

янцур М. С. Професійна психодіагностика : практикум [Текст] / М. С. Янцур. К. : МПУ ДЦЗ, МОУ РДПІ, 1995. 158 с.

British Journal of Science, Education and Culture. 2014. No. 1. (5) (January-June). Vol. V. «London University Press». – London, 2014. P. 542–547 (Proceedings of

arons, G. A., Green, A. E., Palinkas, L. A., Self-Brown, S., Whitaker, D. J., Lutzker, J. R., Chaffin, M. J. Dynamic adaptation process to implement an evidence-based

40 Barkley, R.A., Edwards, G.H. & Robin, A.L. Defiant teens. A clinicians manual for assessment and family intervention. New York: Guilford. 1999.

41 Berkowitz L. Simple views of aggression // American Scientist. 1969.

42 Burns, E. C., Martin, A. J., & Collie, R. J. Adaptability, personal best (PB) goals setting, and gains in students' academic outcomes: A longitudinal examination № 53. P. 57-72. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cedpsych.2018.02.001>

a

l

t

r

43 Diener, E., Lucas, R. E., & Scollon, C. N. Beyond the hedonic treadmill:
R

44 Dustman, P. A continuum of approaches toward developing culturally focused
P

45 Estell, D. B., Farmer, T. W., Irvin, M. J., Thompson, J. H., Hutchins, B. C., &
McDonough, E. M. Patterns of middle school adjustment and ninth grade adaptation
D

46 Hartmann H. Ego psychology and the Problem of adaptation. –NY.,1958

47 Holliman, A. J., Waldeck, D., Jay, B., Murphy, S., Atkinson, E., Collie, R. J.,
& Martin, A. J. Adaptability and social support: Examining links with psychological
wellbeing among UK students and nonstudents. *Frontiers in Psychology:
Educational Psychology*. 2021.
<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.636520>

48 Holliman, A. J., Collie, R. J., & Martin, A. J. Adaptability and academic
development. In S. Hupp & J. D. Jewell (Eds.), *The Encyclopedia of Child and
Adolescent Development*. JohnWiley & Sons, Inc. 2020. doi:
10.1002/9781119171492.wecad420

49 Kendziora, K., Osher, D., & Weissberg, R. Promoting children's and
adolescents' social and emotional development: District adaptations of a theory of
E

50 Kumpfer, K. L., Magalhaes, C., Xie, J., & Kanse, S. Cultural and gender
adaptations of evidence-based family interventions. In M. J. van Ryzin, K. L.
Kumpfer, G. M. Fosco, & M. T. Greenberg (Eds.), *Familybased prevention programs
A*

51 Li, H. The related research of emotional intelligence, self-esteem and social
adaptation of left- behind junior middle-school students (Master's thesis). Guangxi
University, Guangxi, China. 2015.

52 LePine, J. A., Colquitt, J. A., & Erez, A. Adaptability to changing task
contexts: Effects of general cognitive ability, conscientiousness, and openness to
e

x

p

e

53 Martin, A. J., Nejad, H. G., Colmar, S., Liem, G. A. D., & Collie, R. J. (2015). The role of adaptability in promoting control and reducing failure dynamics: A mediation model. *Learning and Individual Differences*, 38, 36-43. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2015.02.004>

54 Martin, A. J., Nejad, H. G., Colmar, S., & Liem, G. A. D. Adaptability: Conceptual and empirical perspectives on responses to change, novelty and u

55 Martin, A. J., Nejad, H. G., Colmar, S., & Liem, G. A. D. Adaptability: How students' responses to uncertainty and novelty predict their academic and non- <https://doi.org/10.1037/a0032794>

r

56 Miles D.R., Carey G. Genetic and environmental architecture of human aggression // *J. Pers. Soc. Psychol.* 1997. V. 72. N 1. P. 207–217

57 Schwarzer R. Self-efficacy in the adaption and maintenance of health behaviors: theoretical approaches and a new model [Text] // *Self-efficacy : Thought t*

58 Schwarzer R., Fuchs R. Changing risk behaviors and adopting health behaviors: The role of self-efficacy beliefs [Text] / Ed. by A. Bandura // *Selfefficacy i*

59 Selye Hans. *The Story of the Adaptation Syndrome*. Montreal. 1952.

60 Stirman, S. W., Miller, C. J., Toder, K., & Calloway, A. Development of a framework and coding system for modifications and adaptations of evidence-based h

61 Sundell, K., Beelmann, A., Hasson, H., & von Thiele Schwartz, U. Novel programs, international adoptions, or contextual adaptations? Meta-analytical results from German and Swedish intervention research. *Journal of Clinical Child a*

62 Terziev, V. Studying different aspects of social adaptation. *Social Science Research Network*. 2017. № 9. P. 1352–1361.

n

A

d

o

- 63 Tomás, J. M., Gutiérrez, M., Pastor, A. M., & Sancho, P. Perceived social support, school adaptation and adolescents' subjective well-being. *Child Indicators*
- 64 Zhang, D., Cui, Y., Zhou, Y., Cai, M., & Liu, H. The role of school adaptation and self-concept in influencing Chinese high school students' growth in <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02356>
- 65 Zhou, M., & Lin, W. Adaptability and life satisfaction: The moderating role of social support. *Frontiers in Psychology*. 2016. № 7. P. 1134. doi: 10.3389/fpsyg.2016.01134